

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Навчально-науковий інститут філології, перекладу та журналістики
Кафедра української мови та методики її навчання

Філологія (Українська мова та література)
035.01 Філологія (Українська мова та література)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра
НАЗВИ ЛЮДЕЙ ЗА РОДОМ ДІЯЛЬНОСТІ
В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ПАРЕМІОЛОГІЇ

студентки **Науменко Ірини Анатоліївни**

Науковий керівник – Н. М. Пасік,
канд. філол. наук, доцент кафедри української мови
та методики її навчання

Рецензент – В. М. Пугач, канд. філол. наук,
доцент кафедри української мови та методики
її навчання

Рецензент – Н. О. Бондар, канд. філол. наук,
доцент кафедри слов'янської філології,
компаративістики та перекладу

Допущено до захисту
Завідувач кафедри _____
доктор філол. наук, професор Н. І. Бойко

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота присвячена аналізу українських фразеологізмів та паремій зі структурними компонентами «назви людей за родом діяльності». Схарактеризовано категорійні ознаки фразеологізмів та паремій як номінативних і комунікативних одиниць, визначено основні механізми й чинники фразеологізації синтаксично вільних конструкцій з агентивними компонентами. З'ясовано роль компонентів «назви людей за родом діяльності» у фразеотворенні. Наголошено на їхній здатності зазнавати семантичної трансформації в структурі стійких зворотів і позначати ширше поняття «особа загалом», указувати на когось, образно моделювати окремі морально-етичні характеристики людини, життєві ситуації. Агентивні компоненти збагачують внутрішню форму фразеологізмів і паремій переважно негативними конотаціями, закріпленими за ними в соціумі внаслідок тривалих спостережень за специфікою певного виду діяльності та її типовими представниками. Досліджені одиниці виявляють етнокультурну специфіку, адже їхній оцінний зміст, характер образів відображає національну ментальність українця-селянина, українця-ремісника.

Ключові слова: назви людей за родом діяльності, фразеологізм, паремія, внутрішня форма, конотація, асоціація, образне моделювання.

ABSTRACT

The master's work deals with the analysis of Ukrainian phraseologisms and paremias with the structural components of "names of people by type of activity". Categorical features of phraseologisms and paremias as nominative and communicative units are characterized basic mechanisms and factors of phraseologization of syntactically free constructions with agent components are defined. The role of components of "names of people by type of activity" in phrasing process is clarified. It is stressed on their ability to take on semantic transformation in the structure of constant appeals and to determine the concept of "person in general" more broadly, point to someone, to model person's individual moral and ethical characteristics, life situations. Agent-components enrich inside form of phraseologisms and paremias mostly negative connotations, fixed on them in society as a result of long monitoring the specificity of a particular activity and its typical representatives. The studied units reveal ethno-cultural specificity because their evaluative content, the character of the images reflect Ukrainian countryman's and craftsman's national mentality.

Key words: names of people by type of activity, phraseologism, paremia, inside form, connotation, association, imaginative modeling.

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Загальнотеоретичні питання вивчення фразеології та пареміології	9
1.1. Поняття про фразеологізм і паремію та їхні ознаки	9
1.2. Роль компонентів «назви людей за родом діяльності» у формуванні значення фразеологізмів і паремій	17
Розділ 2. Семантичні особливості фразеологізмів та паремій із компонентами «назви людей за родом діяльності»	34
2.1. Назви ремісничих професій у складі фразеологізмів та паремій ..	34
2.2. Назви сільськогосподарських професій у складі фразеологізмів і паремій	44
2.3. Назви служителів церкви в структурі стійких зворотів	51
2.4. Назви представників торговельної справи у фразеологізмах та пареміях	58
2.5. Назви представників освіти, науки й культури в структурі фразеологізмів та паремій	61
2.6. Назви представників медичної сфери у складі стійких мовних зворотів	65
2.7. Назви чиновників та канцеляристів у структурі стійких зворотів	69
Висновки	73
Список використаної літератури	77
Список використаних джерел	84

ВСТУП

До актуальних питань сучасного українського мовознавства належить багатоаспектне дослідження фразеологічного й пареміологічного фонду. Вивчення структури, семантики, етимології та механізмів переосмислення значень стійких зворотів дає змогу виявити особливості пізнання народом навколишньої дійсності, його світоглядні й оцінні пріоритети.

Стійкі звороти цікаві з погляду етимології, ономасіології, когнітивістики, етнолінгвістики, функціонування в мові та мовленні. Зокрема, у плані компонентного аналізу структуру українських фразеологізмів та паремій вивчали такі науковці: В. Бойко (зооніми), О. Важеніна (гумористичний компонент), А. Івченко (соматизми), О. Каракуця (соматизми), А. Кравчук (оніми), Ж. Краснобаєва-Чорна (оніми), О. Куцик (оніми), О. Лапиніна (гастрономічний компонент), О. Левченко (фітоніми), О. Мороз (оніми), Н. Пасік (оніми), А. Пономаренко (аугментативи), Ю. Прадід (емотивний компонент), Д. Ужченко (зооніміми), Н. Щербакова (антропоніми) та ін. Але агентивний компонент, тобто назви людей за родом діяльності, у складі національних стійких зворотів ще мало досліджений. Нам відомі лише кілька праць, авторами яких є В. Іващенко [22; 23], Л. Лисенко [32], О. Пономарьова [42; 43; 44; 45] та Т. Сукаленко [51], де описані окремі конотативно-оцінні аспекти вказаних компонентів та їхній вплив на цілісне значення фразеологізму чи паремії. Уважаємо, що ця група стійких зворотів відзначається своєрідністю в плані фразеотворення та національно-культурної цінності. Фразеологічні та паремійні одиниці (далі – ФО і ПО), що включають компоненти «назви діячів», – невичерпне джерело лінгвокультурології, оскільки вони кумулюють інформацію про історію, звичаї, ритуали, традиції, мораль, етикет народу, відбивають менталітет українців, особливості їх мислення, світобачення, специфіку національної мовної картини світу. Декодування образності стійких зворотів допомагає

розкрити стереотипне ставлення української мовної особистості до різних явищ природи й суспільства, виявити морально-етичні цінності .

Актуальність нашого дослідження зумовлена потребою поглибленого семантичного, ономасіологічного та етнолінгвістичного аналізу українських фразеологізмів та паремій із компонентом-агентивом для виявлення системного й культурологічного зв'язку «між словом як компонентом ФО і фразеологізмом як стійким словокомплексом, між семами слова-компонента і фразеологізмом, за яким виступає все багатоманіття матеріального й духовного життя етносу» [62, с. 14].

Мета магістерської роботи – проаналізувати українські фразеологізми та паремії з компонентами «назви людей за родом діяльності» в семантичному, ономасіологічному й етнолінгвістичному аспектах.

Досягненню мети сприяли такі основні **завдання**:

- виявити за фразеографічними джерелами максимально повний склад українських ФО та ПО із компонентами «назви людей за родом діяльності»;
- установити максимально повний склад назв людей за родом діяльності – компонентів структури українських ФО та ПО;
- здійснити дослідження семантичних особливостей ФО та ПО із зазначеними компонентами;
- визначити конотативне наповнення назв людей за родом діяльності поза фразеологічним контекстом і в структурі ФО та ПО;
- з'ясувати роль компонентів «назви людей за родом діяльності» у формуванні фразеологічного значення;
- виявити вплив етнокультурних стереотипів на семантичні зрушення в змістовій структурі агентивів у процесі фразеологізації.

Об'єктом дослідження стали українські ФО та ПО з компонентами «назви людей за родом діяльності», а **предметом** вивчення – семантичні, ономасіологічні й етнокультурні особливості цих фразеологізмів та їхніх компонентів.

Матеріалом для аналізу послужили фіксації стійких зворотів мови з компонентом «назви осіб за родом діяльності», вилучені з таких джерел: 1) Фразеологічний словник української мови: в 2 кн. / укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. Київ : Наук. думка, 1993. 980 с.; 2) Українські приказки, прислів'я і таке інше / укл. М. Номис ; упор., прим. та вступ. ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 768 с.; 3) Українські прислів'я та приказки / упор. С. В. Мишанича та М. М. Пазяка ; вступ. ст. М. М. Пазяка. Київ : Дніпро, 1984. 390 с.; 4) Прислів'я та приказки : у 3 кн. / упор. М. М. Пазяк. Київ : Наукова думка, 1989–1990; 5) Міщенко М., Міщенко М. Слово батьків – з усіх віків. Київ : Богдана, 1998. 1136 с. Картотека нараховує 68 назв людей за родом діяльності, які входять до складу близько 20 фразеологізмів та більш як 650 паремій.

Під час написання магістерської роботи використано такі **методи дослідження**: лінгвістичного спостереження, компонентного аналізу, семантичних складників, ідентифікаційний, класифікаційний, зіставний, моделювання, описовий, етнолінгвістичний коментар.

Теоретичне значення магістерського дослідження полягає в поглибленні лінгвістичної теорії про зв'язок мови й мислення, про фразеологічну вербалізацію картини світу українців, про механізми й чинники фразеотворення, про семантичні зрушення в структурі слова в процесі фразеологізації або під її впливом.

Практична цінність магістерського дослідження полягає в тому, що проаналізований у ньому фактичний матеріал та висновки можна використати у процесі викладання української мови в середній та вищій школі, зокрема, під час вивчення розділів «Фразеологія» та «Лексика»; на заняттях української літератури як ілюстративний матеріал під час студіювання народної творчості. Спостереження, висновки, узагальнення, подані в дослідженні, а також фактаж, дібрана література можуть стати в пригоді вчителю-філологу під час роботи на факультативах і гуртках з української мови та українознавства.

Новизна магістерського дослідження полягає в тому, що в ньому вперше в українському мовознавстві на широкому фактичному матеріалі системно проаналізовано національні фразеологізми й паремії з агентивним компонентом у семасіологічному, ономасіологічному та етнолінгвістичному аспектах; зроблено спробу з'ясувати фразеотворчу роль компонентів-агентивів і чинники їх фразеологізації; визначено конотативне наповнення назв людей за родом діяльності поза фразеологічним контекстом і в структурі ФО та ПО; до наукового аналізу залучено новий фактичний матеріал.

Матеріали магістерської роботи **апробовані** на шести **конференціях**: Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (Глухів, 2019); Всеукраїнська студентська наукова конференція до ювілею Павла Тичини (Київ, 2019); XIV Міжнародна Гоголівська конференція «Микола Гоголь і сучасний художній контекст (до 210-ліття від дня народження письменника)» (Ніжин, 2019); звітна науково-практична конференція молодих науковців «Молодь у науці–2019» (Ніжин, 2019); Всеукраїнська студентська наукова конференція «Арватівські читання» (Ніжин, 2019); Всеукраїнська наукова конференція «Грищенківські читання» (Ніжин, 2019).

За матеріалами магістерського дослідження опубліковано **статтю й тези**:

1. Драбинога І. А. Назви діячів-ремесників в українській фразеології та пареміології. *Вісник студентського наукового товариства* : зб. наук. праць студентів, магістрантів і аспірантів / за заг. ред. О. В. Мельничука. Вип. 21. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2019. С. 94–98. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/styd_visnuk/visnuk_stud_tov_21_2019.pdf

2. Драбинога І. Українські фразеологізми та паремії з компонентом-агентивом. *Матеріали Всеукраїнської студентської наукової конференції «Арватівські читання» (10 квітня 2019 року)*. Ніжин. 2019. URL: [arvat_mat_2019.pdf](#)

Структуру магістерської роботи становлять вступ, два розділи, висновки, списки використаної літератури (66 позицій) та джерел фактичного матеріалу (5 позицій).

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ ТА ПАРЕМІОЛОГІЇ

1.1. Поняття про фразеологізм і паремію та їхні ознаки

Словниковий склад української мови поповнюється завдяки широкому функціонуванню лексичних та фразеологічних одиниць. Саме стійкі звороти мови здатні не просто назвати предмет, явище, ознаку, дію, стан, процес тощо, а й оцінити їх, відтворити ставлення мовця до предмета мовлення. Вони пов'язують сьогодення мови з її історичними витоками, ментальністю нації [62, с. 8]. Недаремно О. Левченко вважає фразеологізми «ключем до експлікації прототипних репрезентацій певних об'єктів, явищ, процесів, абстрактних понять», а фразеологію – «вербалізованою частиною системи стереотипних та прототипних уявлень та оцінок певного соціуму, позначених знаково», і підкреслює, що не тільки людина використовує ці знаки у своїй діяльності, а й вони керують нею [31, с. 26].

Проблеми, пов'язані з визначенням сутності й статусу фразеологізму як мовної одиниці, обсягом фразеології, механізмами утворення стійких зворотів, знаходяться в полі зору багатьох лінгвістів другої половини ХХ – початку ХХІ ст., зокрема: Л. Авксентьєва, М. Алефіренка, Н. Бабич, О. Бабкіна, В. Білоноженко, В. Винника, В. Виноградова, М. Демського, І. Гнатюк, В. Жукова, Р. Зорівчак, А. Івченка, О. Куніна, Ф. Медведєва, В. Мокієнка, О. Молоткова, Ю. Прадіда, О. Селіванової, Л. Скрипник, Г. Удовиченка, В. Ужченка, Д. Ужченка, М. Шанського, О. Юрченка та ін.

У мовознавстві існує багато дефініцій щодо тлумачення поняття фразеологізм. Так, в енциклопедії «Українська мова» М. Алефіренко трактує фразеологізм (ФО, фразеологічний зворот, фразему) як «нарізнооформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм

виникненням і функціонуванням зобов'язаний фраземотворчій взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичного рівнів» [63, с. 770].

О. Мацько розуміє фразеологізм як особливу мовну одиницю, що складається з двох чи більше нарізнооформлених компонентів та для якої характерні відтворюваність, цілісність значення, стійкість лексичного складу й граматичної будови [55, с. 132].

Подібне визначення формулює А. Грищенко: «Фразеологізмом називається семантично пов'язане сполучення слів, яке, на відміну від подібних до нього за формою синтаксичних структур (словосполучень або речень), не створюється у процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значенневих закономірностей поєднання слів, а відтворюється у вигляді фіксованої конструкції з властивим їй лексичним складом і значенням» [56, с. 226].

«Фразеологічна одиниця, – на думку М. Шанського, – це відтворювана в готовому вигляді одиниця мови з двох і більше наголошуваних компонентів слівного характеру, фіксована (тобто постійна) за своїм значенням, складом і структурою» [66, с. 27].

Ф. Медведєв трактує ФО як вираз, стійку сполуку, яка «сприймається як певна цілісність, що в процесі мовлення заново не твориться, а відтворюється, бо вона вже є в системі мови в готовому вигляді, має свої, тільки їй притаманні ознаки» [34, с. 30].

В академічному курсі «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» Л. Скрипник подає таку дефініцію: «Фразеологічною одиницею звичайно називають лексико-граматичну єдність двох і більше нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мові за традицією, автоматично» [53, с. 336]. Аналогічне визначення дослідниця наводить у своїй монографії [48, с. 23].

З акцентом на прагматичному аспекті подає своє бачення цього поняття В. Ужченко: «Фразеологізм – надслівна, семантично цілісна, відносно стійка

(з допуском варіативності), відтворювана й переважно експресивна одиниця, яка виконує характеризуючо-номінативну функцію» [62, с. 22].

Тож із наведених визначень зрозуміло, що під таке тлумачення підлягають одиниці різного ступеня злиття компонентів, різні за обсягом і семантичними властивостями. Одні дослідники пропонують розглядати предмет фразеології ширше (Л. Скрипник, Н. Бабич, В. Виноградов, В. Мокієнко, М. Шанський), інші – вузьче (Л. Авксентьєв, М. Алефіренко, В. Білоноженко, І. Гнатюк, Ю. Прадід, Г. Удовиченко, В. Ужченко).

У широкому розумінні фразеологізми становлять велику категорію усталених зворотів: ідіоми – звороти з високим ступенем злиття структурних компонентів, стійкі порівняння, прислів'я, приказки, примовки, крилаті вислови, афоризми, складені терміни тощо. Тобто сфера фразеології охоплює максимальний ареал мовних одиниць, яким властиві риси стійкості й відтворюваності. За загальноприйнятою класифікацією В. Виноградова, у якій за основу поділу фразеологізмів вчений бере ступінь значеннєвої мотивації, виділяються фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення. М. Шанський, прихильник широкого розуміння обсягу фразеології, додав ще одну семантичну групу – фразеологічні вирази, до яких належать і приказки та прислів'я [56, с. 228].

Вузьке розуміння фразеологізмів вирізняється наявністю в них чітких структурних особливостей: співвіднесеність із семантикою слова, цілісність і неподільність значення, здатність бути елементами побудови речення [62, с. 28].

У магістерській роботі ми погоджуємося з думкою прихильників вузького розуміння фразеології. Одиниці ж, які виходять за рамки власне фразеологізмів, наприклад приказки, прислів'я, примовки, називатимемо пареміями.

Точного формулювання поняття «паремія» у мовознавстві немає. Суперечки точаться навколо сталих утворень, які за походженням є прислів'ями, приказками та крилатими висловами. Учені, які не визнають

прислів'їв і приказок фразеологічними зворотами, відштовхуються від структурно-семантичної своєрідності досліджуваних одиниць: прислів'я і приказки є одиницями комунікації, наділені предикативним характером, не мають лексичного значення, в основі їх цілісного значення лежить не поняття, а судження. Якщо брати до уваги визначення, подане в Словнику української мови, то трактування паремії пов'язане первинним значенням слова: «уривок із книги ветхого завіту, що містить пророцтво або повчання і читається в православній церкві під час відправи» [50, т. 10, с. 68]. Більш конкретне визначення подає В. Бусел: «народні вислови, якими передаються елементарна сценка чи найпростіший діалог» [11, с. 887]. Як бачимо, словники фіксують значення слова «паремія» не під кутом зору термінології.

У спеціальних працях із пареміології знаходимо чітке тлумачення цього наукового поняття. Зокрема, Ж. Колоїз під пареміями розуміє «предикативні структури на позначення узагальнених комунікативних ситуацій, які співвідносяться з прецедентними феноменами, що спираються на фонові знання комунікантів та визначають стратегію моральної поведінки кожної людини й соціуму загалом» [26, с. 5]. Чіткіше названі категорійні ознаки ПО у визначенні В. Гаврилової, яка вважає пареміями мовні одиниці, «що вирізняються лаконічністю, мають афористичний характер, оформлені за зразком синтаксично замкнених, семантично цілісних відтворюваних речень, що виражають специфіку життя й побут кожної окремої національної спільноти» [12, с. 14].

До пареміологічного складу зараховують такі мовні одиниці, як прислів'я, приказки, прикмети, афоризми, повір'я, замовляння, нісенітниця, казкові формули тощо. Дехто з мовознавців, наприклад А. Грищенко, розглядає їх у структурі фразеологізмів «за ознакою відтворюваності, усталеним компонентним складом» [56, с. 237]. Такого підходу дотримується також О. Мацько, яка зауважує, що «на підставі генетичних, структурних, функціональних ознак з-поміж фразеологізмів можна виділити прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми, максими, сентенції, парадокси,

літературні цитати, ремінісценції» [55, с. 137]. Такі думки дослідників спричинені тим, що вони широко розглядають предмет фразеології.

Незаперечний факт, що ПО є знаковим феноменом мови, оскільки водночас постають і знаком мови зі своїми парадигматичними та синтаксичними ознаки, і одним із малих фольклорних жанрів.

Прислів'я прийнято розглядати як «влучний, образний вислів, часто ритмічний за будовою, синтаксично завершений, що має повчальний зміст» [55, с. 137]. Більшість дослідників схиляється до думки, що прислів'я «фіксує практичний досвід народу» [10, с. 286] має форму судження, яке оформлене за зразком речення й має закінчену думку, напр.: *Коваль зогрішив, а шевця повісили* (5, с. 205); *Тесля завжди без воріт, а швець – без чобіт* (3, с. 98).

Приказка, на відміну від прислів'я, не має форми судження, не є комунікативною одиницею. Вона становить собою змістово-граматичну відтворювану єдність слів, що використовується як будівельний матеріал для творення речення. Словник української мови так пояснює значення слова *прислів'я*: «поширений у мові влучний, часто римований вислів, близький до прислів'я, але без властивого прислів'ю повчального змісту» [50, т. 6, с. 631]. Цей «стійкий вислів, оформлений як частина судження», «образно розкриває певне явище через його емоційно-експресивну оцінку» [10, с. 286], напр.: *Виспась коваля и бондаря «довго спати»* (3, с. 499); *п'яний як швець «дуже п'яний»* (3, с. 516).

Хоч паремії і відрізняються від власне фразеологізмів ступенем злиття компонентів, для обох цих мовних знаків властивий ряд специфічних ознак, які відмежовують їх від інших одиниць мови, зокрема: відтворюваність, стабільність компонентного складу, розчленована структура, експресивність, здатність образно моделювати життєві явища й ситуації. Ознаки ж семантичної цілісності, еквівалентності слову, здатності виконувати номінативну функцію показові тільки для власне фразеологізмів.

Семантична цілісність ФО полягає в тому, що її значення не може тлумачитися лише за рахунок певних лексем-компонентів. Під час

фразеологізації відбувається переосмислення синтаксично вільної сполуки на позначення певного фрагмента дійсності за рахунок метафоризації або метонімізації. В. Жуков пояснює семантичну цілісність як внутрішню смислову єдність, зумовлену деактуалізацією компонентів ФО [21, с. 31].

Фразеологічна відтворюваність полягає в тому, що мовні вирази існують у свідомості мовця як сталі блок-схеми, які необхідно ввести в речення для більш експресивної передачі думки про фрагмент об'єктивної дійсності. Мовні одиниці відтворюються з постійним складом компонентів, як правило, позиційно закріпленим у певній послідовності.

Однією з найголовніших умовою функціонування стійких мовних зворотів є кількокомпонентний склад, тобто розчленована структура. На думку А. Грищенка, «відповідно до цієї типологічної ознаки у складі стійких зворотів виділяються слова, вжиті у відповідних формах і поєднані певними синтаксичними відношеннями, які можна охарактеризувати у більшості випадків лише як поверхневі» [56, с. 228]. Стосовно синтаксичних функцій фразеологізмів, то вони виступають як нероздільні одиниці і є одним членом речення.

Фразеологи відзначають таку обов'язкову ознаку фразеологізмів, як постійність компонентного складу та структури, але підкреслюють відносність цієї риси, що виявляється в «діалектичній єдності константного (інваріантного) й змінного (варіантного)» [62, с. 19]. В. Ужченко зауважує, що варіювання зумовлене самою ФО, зокрема цілісністю значення за кількокомпонентного складу. До інших причин змін у постійному складі належать синонімічні, антонімічні та інші системні зв'язки в лексиці, історичний розвиток фразеологічної системи тощо [Там само, с. 23].

Експресивність як риса фразеологізму виражається на двох рівнях: логічному та емоційному. Ця ознака слугує для образної передачі дійсності, увиразнення мови. Через виразність здійснюється вплив на адресата мовлення. В. Ужченко зауважує, що здатність влучно характеризувати через образ, лаконічно виражати думку, емоції та оцінки пояснюється специфічною

природою фразеологізмів [62, с. 20]. Компонентами експресивності є оцінність та емоційність [8, с. 25], що в сукупності становлять один із найбільш важливих принципів творення ФО [31, с. 25]. На відміну від слова, змістова структура фразеологізму в першу чергу спрямована на передачу не денотативного значення, а конотативного, емоційно-оцінного. О. Левченко називає фразеологію «аномальною мовною сферою» саме через емоційну забарвленість її одиниць, наявність модального і/або оцінного компонента [Там само, с. 25]. Зазвичай ФО фіксують уявлення, що не відповідають стереотипам, описують виняткові явища й процеси, параметри яких не вкладаються в норми, відхиляються за інтенсивністю вияву абоощо. Це дає можливість ФО відтворити особливо актуальні для мовців фрагменти картини світу [Там само, с. 23].

Паремії, як і фразеологізми, наділені такими ознаками, як відтворюваність, відносна постійність компонентного складу, експресивність, здатність образно моделювати різні життєві ситуації. Як і ФО, паремії універсальні й лаконічні. Однак ряд дослідників виділяє й такі риси, що притаманні лише пареміям. Передусім це дидактичність, сентенційність (моралістичність) і синтаксична замкненість [12, с. 17–18]. Обов'язковим елементом ПО є наявність оцінної інформації, яка підкреслюється метафоризацією, що розкривається через контекст.

Як і фразеологізми, паремії суб'єктивно-оцінні, тому що описують світ не тільки під кутом зору мовця, але й «інтерпретують, оцінюють, виражають суб'єктивне ставлення до нього» [12, с. 12].

Слід наголосити на тому, що фразеологічне значення й значення паремій відрізняються. Значення паремій може вибудовуватися на двох рівнях: прямому і переносному. М. Пазяк, відомий дослідник української пареміології, вважає, що спочатку всі прислів'я вживалися тільки в прямому значенні, але в процесі розвитку мови метафоризувалися. До того ж, значення кожного прислів'я може бути сприйняте як прямо, так і переносно [64, с. 11–12], напр.: *У рибалки риба завжди свіжа* (1, с. 232).

Характерною рисою паремій, що вирізняє їх із класу фразеологізмів, є ритмічна будова, яка включає членування на стопи та наявність посередині цезури. Головна мета паремії – передати думку, образно змодельовати комунікативну ситуацію, висловити суб'єктивне ставлення й, крім того, звернути увагу на себе, запам'ятатися, викликати враження й реакцію. Тому цій категорійній ознаці підпорядковується ритмічна організація, звучання стійкої сполуки, напр.: *Нащо мені музики, коли в нас довгі язики* (4, с. 150), де за рахунок ритмізації трансформується наголос у лексемі *язикИ* у *язИки*. У цьому плані серед паремій можна виділити римовані та неримовані. Римованим паремія притаманна переважно дієслівна рима, напр.: *Як розживешся, так і в пастухи наймешся* (3, с. 450); *Де сонце не ходить, там лікар заходить* (3, с. 215).

ПО зазвичай мають структуру речення, вони позначають і оцінюють комунікативну ситуацію. У зв'язку з цим їм притаманне широке використання стилістичних прийомів. М. Пазяк зауважує, що типовим композиційним прийомом у побудові прислів'їв є контрастність [64, с. 12], яка виявляється «між нормою і станом речей насправді» [31, с. 25]. Так, у паремії *У коваля руки чорні, а хліб – білий* (4, с. 98) на основі контрастності кольору підкреслюються особливості ковальського ремесла й, відповідно, характеризується діяльність (як складна, важка, брудна робота) та її результат (хороші заробітки). Чорні руки дають характеристику інтенсивної праці й підкреслюють ту особливість, що коваль працює біля вогню з металом і може забруднити руки сажею. Однак така брудна робота приносить заробіток – білий хліб. Епітет *білий* конотує значення «чистий», «святий», «дорогий».

Важливою для фразеологізмів і паремій, окрім номінативної/комунікативної, емоційно-оцінної, образотворчої, є функція прагматичного освоєння дійсності. Вона полягає в тому, що об'єктом оцінювання в стійких сполуках є людське життя. Переосмисленню піддаються дії, стани, вчинки, внутрішні якості людини, її зовнішні характеристики. Через одне

метафоризоване явище можна передати інше, висловивши суб'єктивне ставлення до предмета мовлення. Прагматичне спрямування фразеологічних і паремійних ресурсів мови відповідає антропоцентричному принципу, що є головним у мовотворенні. Ця функція дуже важлива для розуміння образного моделювання світу людських якостей і станів через фразеологічну метафору з компонентом «назви людей за родом діяльності».

Отже, фразеологізми і паремії, які є об'єктом нашого магістерського дослідження, – це два види мовних одиниць, пов'язаних спільністю таких категорійних ознак, як відтворюваність, нарізнооформленість, наявність конотативного плану значення, лаконізм, універсальність, образність, експресивність, оцінність, емоційність. Однак паремії виведені з обсягу поняття «фразеологізм» у вузькому розумінні на підставі того, що ФО наділені цілісністю значення й номінативністю, вони можуть бути замінені словом, а ПО мають комунікативний характер, синтаксичну замкненість, дидактичність, сентенційність (моралістичність). Обидва види стійких зворотів поєднує здатність образно моделювати елементи національної картини світу. На цій підставі ми розглядаємо їх у магістерській роботі разом.

1.2. Роль компонентів «назви людей за родом діяльності» у формуванні значення фразеологізмів і паремій

До важливих завдань нашого магістерського дослідження належить з'ясування шляхів переосмислення компонентів «назви людей за родом діяльності» в структурі українських фразеологізмів та паремій і визначення на основі цього їхньої ролі у фразеотворенні. Варто зазначити, що процес творення фразеологізмів і паремій дещо відрізняється, а отже, і входження в них агентивних компонентів, семантичні зміни, яких вони зазнають, також відмінні.

На думку В. Білоноженко, у семантичній структурі ФО на перший план виступає не денотативно-сигніфікативний, а конотативний, експресивно-емоційний складник. Фразеологічне значення є результатом вторинної номінації, тобто утворюється внаслідок переосмислення первинної синтаксично вільної моделі, співзвучного вільного сполучення слів [63, с. 772]. Зв'язок між формою та змістом забезпечують денотативно-сигніфікативні елементи відповідно до такої схеми: «дійсність – поняттєво-мовне відображення її – сигніфікат опосередковуючого, опорного найменування – попереднє структурно-семантичне значення мовної форми – мовна форма у вторинній функції називання» [Там само, с. 772].

Розглядаючи сутність процесу фразеотворення, Ж. Краснобаєва-Чорна вказує на важливість семантичних, структурних та стилістичних чинників у творенні окремих моделей ФО. Переосмислення компонентів ФО, на її думку, полягає у їх смислових перетвореннях, зміщеннях, які ведуть до втрати прямих значень. Дослідниця розрізняє повне переосмислення, яке «охоплює всі компоненти фразеологізму, внаслідок чого ФО набувають цілісного, глобального значення», та часткове переосмислення, за якого семантичних змін зазнають лише окремі компоненти ФО [27, с. 143].

В. Ужченко та Л. Авксентьев говорять про втрату денотативного спрямування, дезактуалізацію компонентів [61, с. 16]. М. Алефіренко стверджує, що «нова ієрархічна залежність елементарних смислових компонентів» виникає внаслідок перегрупування сем [3, с. 21]. Процес становлення ФО характеризується не тільки перенесенням найменування, а й глобальними зрушеннями в структурі лексичного значення компонентів, у результаті чого відбувається «докорінна перебудова відповідних сем, зміщення в них ієрархічної залежності денотативних, конотативних і потенційних сем, що приводить, зрештою, до виникнення фразеологічного значення, в основі якого лежить не судження, як у реченні, а поняття» [Там само, с. 94-95].

За В. Ужченко та Д. Ужченко, формування значення фразеологізмів відбувається за певними моделями за допомогою семантичних (метафоризація, метонімізація) і структурно-стилістичних чинників (евфонія, внутрішньоструктурна організація компонентів) [62, с. 209]. Крім перенесень, що зумовлюють функціонування фразеологічної метафори та метонімії, науковці виділяють ще фразеологічну евфемізацію та порівняння, які вважають семантичними й культурологічними чинниками фразеотворення. Евфемізація полягає у заміні «точної однослівної назви певного поняття, пряме вираження якого було б певною мірою небажаним, описовим із метою його пом'якшення, ввічливості, пристойності, а також заміни табуйованих назв» [Там само, с. 182]. Відповідно, функціонує і термін «фразеологічний евфемізм», під яким розуміють стійкі описові звороти, що сформувалися на базі переносних чи зовсім безобразних засобів. Сутність порівняння виявляється в емоційно-оцінному зображенні особи, її ознак чи ситуації «через найхарактерніші ознаки, які є органічно властивими для інших» [63, с. 469–470].

Розкриття змісту ФО чи ПО відбувається за рахунок виокремлення із стійкої сполуки й детального аналізу компонентів, що є виразниками образного значення. Посередником між цим процесом є образ, внутрішня форма – «спосіб поєднання думки й звука у слові» [62, с. 51]. Роль ядра образу, тобто головної точки, від якої йдуть відгалуження з різними конотаціями, виконує стрижневе слово. Для розкриття внутрішньої форми вторинної одиниці необхідно уявити образ, за допомогою якого сформувався прототип до певної реалії, тобто створити вихідну модель виникнення образу, а далі на цій основі проаналізувати ситуацію, яка лягла в основу трансформації звичайної реалії в символічно-образну.

Як зауважує М. Алефіренко, семантичні перетворення компонентного складу ПО можна пояснити перенесенням найменування з одного об'єкта дійсності на інший, при цьому не відбувається десемантизації словесних компонентів, хоч вони і набувають номінативно-похідних або ж

експресивно-похідних значень метафоричного чи метонімічного характеру [3, с. 94]. Узагальнено-метафоричний зміст ПО утворюється в результаті поєднання переносних лексичних значень слів, що входять до структури. При цьому «слова не втрачають своїєї лексико-семантичної і семантико-граматичної самостійності», тоді як компоненти фразеологізмів позбавлені такої самостійності [Там само, с. 92].

Тож в основу творення паремій покладено непряму номінацію, тому що вони мають два плани сприйняття – прямий і переносний, який асоціативно, абстрактно моделює якусь комунікативну ситуацію. Таке переносне значення «спрямоване не безпосередньо на предмет, а усвідомлюється через пряме номінативне значення» [63, с. 772]. Важливим для експресивності стійкого звороту мови є образ, покладений в основу фразеологічного прототипу, тобто сполучення слів, що стало підґрунтям для ФО або ПО.

Значення більшості фразеологізмів і всіх паремій залежить від їхнього компонентного складу. Так, фразеотвірну роль можуть відігравати антропонімічний, топонімічний, соматичний, зоонімічний, фітонімічний компонент тощо. Вагому частку у фразеологічному й пареміологічному фонді української мови займають одиниці з назвами людей за родом занять, тобто агентами. Під родом діяльності розуміємо роботу, дії людей у певній галузі, що є джерелом заробітку. Сміслові поле поняття «рід діяльності», таким чином, обіймає назви ремесел, професій, спеціальностей, служби, справ, якими хто-небудь займається, щоб заробити на прожиття [50, т. 3, с. 235].

У фразеологічному контексті агентами здатні реалізувати низку конотативних значень, пов'язаних із суспільною значущістю роду діяльності, соціоетнічними й психологічними спостереженнями за типовими представниками професій, із культурно-історичними конотаціями, що пов'язані з життєвими реаліями діячів. На думку О. Пономарьової, комплекс асоціацій, закріплений за певним видом діяльності та діячами, забезпечує лексемам цієї тематичної групи «потужний смислороджувальний

потенціал, який вони виявляють, функціонуючи як складники фразеологізмів» [42, с. 103].

Відомо, що історично трудова діяльність людини спочатку була пов'язана із землеробством та скотарством, пізніше активно почали розвиватися ремісничі професії; наступний етап розвитку суспільства вимагав поширення кола освічених людей.

У фактичному матеріалі серед компонентів «назви людей за родом діяльності» на основі семантичних диференційних ознак ми виділили такі групи:

1) назви працівників сільськогосподарської сфери: *жнець, косар, орач, молотник, сівач, хлібороб, вівчар, личман, мисливець, ловець, пасічник, пастух, рибалка (рибак), стрілець;*

2) назви ремісників: *бердник, бондар, гончар, дігтяр, коваль, колісник, кравець, кухар, мельник (мірошник, млинар), мнець (кожум'яка), муляр, перепічайка, плотник, праля, пряха, ремісник, ситник, слюсар, столяр, тесля, ткач, швачка, швець, шильник;*

3) назви служителів церкви: *дяк, ігумен, монах, паламар (пономар), піп, рабин, чернець;*

4) назви представників освіти, науки й культури: *учитель, нянька, філософ, художник, маляр, музика, співець, маг, чародій;*

5) назви представників лікувальної справи: *лікар, баба, ворожка, шептуха;*

6) назви працівників торгівлі: *купець, коробейник, чумак, шинкар;*

7) назви канцеляристів і чиновників: *суддя, адвокат, юрист, писар.*

Найпродуктивніше представлена категорія назв представників ремісничих професій, які функціонують у понад 300 ФО та ПО. Найменш уживані назви чиновників і працівників канцелярії, з такими компонентами ми зафіксували до 20 стійких зворотів.

Зібрана картотека фактичного матеріалу містить у структурі переважно назви тих професій, що пов'язані з давніми видами трудової діяльності.

Вибірковість у вербалізації життєвих і виробничих ситуацій у прототипах ФО і ПО, їх оцінка є показником глибокого етнокультурного осмислення людських рис і відносин, морально-етичних норм. Про тісний зв'язок національної специфіки пізнання світу й номінативного процесу зауважує О. Левченко: «У фразеологічній одиниці національно-культурна (а звідси емотивна) інформація виявляється важливою, бо фактично дає ключ до розуміння фразеологічної семантики» [31, с. 26].

Компоненти «назви людей за родом діяльності» в структурі ФО та ПО демонструють в основному метафоричну трансформацію. Більшість ФО та ПО з компонентом-агентивом у своїй внутрішній формі відображає реальний зміст якогось фрагмента професійної діяльності, а метафора при цьому формується на основі асоціацій, аналогій з названою діяльністю, функціями та професійними чи індивідуальними рисами представників названої професії. О. Левченко називає кілька етапів фразеологізації. На початковому етапі у свідомості людини формується певне поняття і на основі аналогій вибудовується модель певного образу. Наступний етап включає порівнювання тотожних об'єктів. У результаті такого ряду дій людина робить висновок, дані якого будуть переосмислені й стануть основним образом у стійкій сполучі. «Під час сприйняття ФО, – зауважує фразеолог, – відбувається процес декодування концептуальних структур, що були залучені до процесу творення ФО. Процес декодування (розуміння) спрощується наявністю у структурі фразеологічних одиниць-символів» [31, с. 25].

Н. Пасік зауважує, що фразеологічне значення може будуватися на основі двох класичних моделей: від одиничного до загального та від загально до конкретного. Розглянемо модель «від одиничного до загального». Дослідниця переконана, що цей «шлях переходу внутрішньої форми у вторинний стан пов'язаний із функцією позначення конкретного індивіда» [39, с. 22]. При цьому абстрактне, образне значення виникає на основі одиничного поняття, яким позначено певний об'єкт. Тобто на основі згадки

про конкретного представника якоїсь професії у свідомості людей виникає додаткове уявлення про характерні властивості, особливості поведінки, вчинків, притаманних денотату. Ці характеристики й оцінки типізуються, що веде до виникнення вторинного значення. «Особливості денотата, характер пов'язаності з ним асоціацій, з одного боку, і своєрідність психіки, неповторність менталітету суб'єкта мовлення (народу-творця або особистості) – з другого, породжують специфіку емоційно-оцінного сприйняття внутрішньої форми, формують відповідні конотації» [39, с. 23].

Наприклад, якась одинична життєва ситуація, пов'язана з конкретною особою, стає яскравим показником, мірилом, еталоном різних дій або їх способів, не обов'язково в професійній сфері. Так, у паремії *Мне, мов Семен-швець шкуру* (3, с. 203) на позначення способу й інтенсивності биття використане дієслово *м'яти* в переносному значенні й до нього доданий образний показник, що дає гіперболізоване уявлення – зіставлення зі старанною роботою якогось шевця, на ім'я Семен. Важливим показником належності цієї паремії до моделі «від одиничного до загального» є антропонімічний компонент.

Іншим прикладом образного перенесення від одиничного до загального є паремія *У шевця Данила робота зогнила* (4, с. 100) – про недбалого, ледачого працівника. Конкретна виробнича ситуація переосмислюється й образно моделює будь-яку іншу, схожу за результативністю і якістю на первинну. У цій ПО, на відміну від попереднього прикладу, антропонім не відіграє особливого значення для декодування значення паремії, а тільки слугує римо-мелодійним засобом, увиразнює образ паремії.

Часто спостерігаємо високий ступінь абстрагування назви діяча аж до переходу знака називання видового поняття в родове або в знак указівки. Наприклад, у ПО *Який маляр, такий і зробить таляр* (1, с. 285) видова назва діяльності *маляр* «робітник, що займається фарбуванням будов, стін приміщень, художник» [50, т. 4, с. 613] розширюється до родової назви «фахівець, спеціаліст». В іншому прислів'ї: *Пін жиє з олтаря, а писар з*

каламаря (3, с. 47) – видові номінації *nip* та *писар* зазнають десемантизації і вживаються як займенникові знаки-вказівки «хтось» або «один» та «інший».

Фразеотвірна модель «від загально до конкретного» базується на здатності стійких зворотів через схематизовані стандартні ситуації характеризувати конкретні прояви людської поведінки. Скажімо, значення ПО *У коваля кінь без підків, а дружина – без ножа* (1, с. 231) пов'язана з образним уявленням про стандартну ситуацію, коли фахівець виконує свою роботу для всіх, а на себе не вистачає часу. Моделювання за допомогою приказок і прислів'їв здійснюється завдяки здатності абстрагувати думку, переносити в уяві оцінки з одного явища на інше. Сплав компонентів у єдине ціле не простежуємо, кожен із них вільний.

Н. Пасік, аналізуючи ономастичний компонент фразеологізмів та паремій, указує на те, що він відіграє провідну роль у фразеологізації, мотивуючи цілісне значення ФО, але не завжди визначає образний зміст ПО, бо частіше саме переносне значення компонента формується під впливом контексту [38, с. 7]. Подібне простежуємо і з агентивними назвами. Розглянемо приклад фразеотвірної ролі агентива – ядерного компонента ФО. У звороті *і швець, і жнець, і на дуду грець* у компонентах через ослаблення лексичних значень «майстер, що шиє і лагодить взуття» [50, т. 11, с. 429], «той, хто жне хлібні рослини» [50, т. 2, с. 538], «людина, що грає на якомусь музичному інструменті» [50, т. 2, с. 161] починає переважати узагальнена семантика «спеціаліст у певній сфері діяльності», а внаслідок подальших трансформацій виникає фразеологічне значення «людина, яка вміє все робити і вправна в будь-якому ділі» (5, с. 962). В антонімічній ФО *ні швець, ні жнець, ні в дуду грець* «невміла людина» також відбувається втрата диференційних сем первинних значень компонентів через узагальнення.

Подібна ФО *ні грач ні помагач* «ні до чого не придатний» (5, с. 196), у якій через узагальнення семантики компонентів відбуваються внутрішньофразеологічні зміни.

Виявляємо назви людей за родом діяльності, що в складі ФО та ПО реалізують своє конотативне значення, яке виникло до фразеологізації, на зразок: *пастух (пастир)* – «вожак, поводитир»: *Без пастуха і стадо розбредеться, Який пастух, таке й стадо, Добрий пастух не покине своє стадо* [20, с. 435]; *коваль* – «майстер», «той, хто може щось створити»: *Кожен коваль свого щастя* [50, т. 4, с. 202]. У деяких ПО назва за родом діяльності вжита з естетичною та культурологічною функцією, як образна номінація, метафора. Це простежуємо у стійкому вислові *Кузьма-Дем'ян – Божий коваль* (3, с. 62), який у згорнутому образному вигляді передає інформацію про народні календарні спостереження, адже *Кузьма-Дем'ян (Кузьма і Дем'ян)* – це назва релігійних свят (14 листопада), від яких, уважалося, починається зима. Звідси й метафора: *коваль*, бо сковує морозами [49, с. 140]. Загалом у народознавчій літературі знаходимо інформацію про те, що Кузьмі та Дем'янові приписували покровительство ремеслами, зокрема ковальством. В. Скуратівський зазначає, що найбільше шанували це свято ковалі – «найпочесніші фахівці селянського співжиття; про це підтверджує і той факт, що, за відсутності попа, згоду на шлюб міг дати коваль. Не випадково у жартівливій формі це відтворено в такому прислів'ї: «Кузьма з Дем'яном ковалі: закують дороги й річки – до весни не розкувати» [Там само, с. 140].

У народній словотворчості відтворюються стереотипи суспільної свідомості щодо певних професій. Буденні уявлення асоціюють той чи інший рід занять із моральними, психологічними рисами особи, особливостями її поведінки. Уважається, що люди певних професій мають характерні саме для них вольові, фізичні, емоційні й навіть етичні якості. Практичне мислення помічає той факт, що професія, з одного боку, ставить перед особою свої вимоги. Успіх у тому чи іншому виді діяльності передбачає певні схильності, здібності, оскільки професія актуалізує деякий комплекс психічних якостей, вимагає відповідного рівня їх розвитку. З іншого боку, під впливом професійних занять, умов праці відбувається формування деяких

особистісних рис: звичок, навичок, шаблонів поведінки, спрямування свідомості, специфічного складу мислення й мовлення, навіть жестів і ходи. На цій основі в суспільній свідомості формуються уявлення про професійні типи осіб, що знайшло втілення у фразеологічній та пареміологічній системах як «вторинне відтворення картини світу, поглиблене пізнання світу» [31, с. 24].

Символіка у сфері назв професій не така потужна, як символіка назв рослин, тварин, предметів побуту тощо. Частіше вона виявляється на асоціативному рівні, у зв'язку з уявленнями про типові риси представників роду діяльності, тобто у відношенні компонентів-символів до концептів, уявлень про реалії та їхні характеристики, що склалися у свідомості народу впродовж віків [31, с. 34]. Скажімо, кухар – любить поїсти, товстий; сторож – ледачий, любить поспати; рибалка – терплячий, брехливий; швець, кравець – вправні, уважні; продавець – хитрий, брехливий тощо.

Із такими типізованими (часто несправедливими) уявленнями пов'язана професія священнослужителя. У народі образ священника, з одного боку, репрезентує позитивну оцінку, постає як взірць праведного життя, втілення людинолюбства, а з іншого – негативну, є кодовим знаком зажерливого, нечестивого, гріховного існування людини. Підтвердженням цього слугують паремії *Добрий **пін**, добре й благословення* (4, с. 326) і ***Пін** із богом говорить, а на чорта дивиться* (4, с. 358).

Проте частіше комплекс асоціативно-оцінних значень агента формуються під впливом контексту. Зміст та емоційно-експресивне забарвлення конотацій залежить від багатьох факторів: соціальних, культурних, індивідуально-психологічних, ситуації вживання ФО або ПО. Важливе значення має мовний чинник, зокрема контекстуальне оточення й навіть звукові та інтонаційно-тембральні характеристики. Наприклад, у паремії *Якби Бог слухав **пастуха** (чередника), то б уся череда вигинула* (3, с. 298), яка проектує своє узагальнене абстрактне значення на модель «не до всього треба прислухатися; не все, чого ми неосмислено бажаємо, повинно

збуватися», важливе значення для розуміння змісту має знання особливостей побуту та звичок пастухів. Як коментує сам Номис, «пастух завжди лає: «а щоб тебе, а бодай тебе». Звісно, його прокльони не треба розуміти як реальні побажання. Це просто мовний вияв емоцій.

Важливим чинником актуалізації назв людей за родом діяльності та джерелом пов'язаних із ними конотацій є римовані контексти, переважно фрагменти жартівливих пісень чи дошкульних примовок, як-от: *Ой жаль шевця, та не вернеця: набрав підошов, та и к чорту пішов* (3, с. 549). Негативна конотація щодо професії ткача (*ниткоплут*) також зумовлена контекстуальним оточенням і ритмічно-римовими потребами більшого фольклорного жанру: *Ой ти ткач ниткоплут, а я бондарівна; піди геть, відчепись, я тобі не рівня* (3, с. 549).

Аналізовані ФО та ПО з назвами осіб за родом діяльності тематично спрямовані на характеристику людини, її морально-етичних, психологічних, фізичних, інтелектуальних, професійних рис і підпорядковані принципу антропоцентризму. О. Левченко наголошує на характеризувальній функції ФО як основній поряд із лаконізацією мовлення та прагматичним спрямуванням [31, с. 25]. Аналізуючи фразеологію в ідеографічному плані, В. Ужченко висловлює думки щодо структурування ідеографічного поля «Людина» на такі категорії: людина як жива істота, людина як розумна істота та людина як суспільна істота [62, с. 43]. Стійкі звороти з компонентами «назви людей за родом діяльності» також здатні характеризувати осіб під цими кутами зору.

Зокрема, «фрезотематичне поле людина як жива істота представлена декількома фазеосемантичними полями: зовнішній вигляд, фізичний стан, психічний стан, одяг, рух» [62, с. 43]. Серед досліджених стійких зворотів є такі, що характеризують життєві позиції, переконання людей, напр.: *Вбрався **nin** у ризу, а чорт у рядно, і говорять одно*» (3, с. 357). Внутрішня форма паремії зображує протилежних за зовнішнім виглядом представників реального (*nin*) й ірреального (*чорт*) світів, які, проте, однакові за сутністю,

мають однакові погляди. У цій одиниці реалізована негативна оцінна конотація компонента *nin*, що відтворює стереотипне ставлення народу до служителів церкви.

Фразеотематичне поле «людина як розумна істота» формують такі фразеосемантичні поля, як «розум», «емоції, почуття», «характер», «поведінка» [62, с. 43]. Основною функцією цих зворотів є інтелектуальна та психологічна характеристика осіб. Наприклад, цілеспрямовану, наполегливу людину, яка не пасує перед труднощами, можна образно схарактеризувати паремією *Рибалці дощ не перешкода* (1, с. 228), у якій внутрішня форма (спостереження за поведінкою рибалок) моделює узагальнену ситуацію «якщо є бажання, то перешкоди не страшні». Пихатість, надмірну гордість як негативну психологічну характеристику людини образно моделює паремія *Не вважайте, люди, що я швець: говорить зі мною як з простим* (1, с. 222). Джерелом цього стійкого звороту є, швидше за все, якась життєва або анекдотична ситуація про пихатого, зарозумілого шевця, який намагався підкреслити свій доволі високий соціальний статус. Відомо, що шевство (шиття й лагодження взуття) приносило немалі доходи. Таких майстрів поважали й цінували в народі [20, с. 648].

Фразеотематичне поле «Людина як суспільна істота» включає ФО та ПО для характеристики стосунків між людьми, їх статусу в соціумі [62, с. 43]. Наприклад, ФО *через вулицю бондар* «дуже далекий або зовсім не родич» (5, с. 46) допомагає жартівливо вказати на відсутність рідства між людьми. Аналогічну роль виконують синонімічні ПО: *Вона ёму Василевому тітка, а він їй через вулицю бондарь, по Тупишиці гончарь, а попросту – як там хоче; Вона ёму Василевому тітка, кумовому молотникові зять* (3, с. 607). Саме від них, гадаємо, шляхом усічення утворився вже названий фразеологізм. На основі каламбуру, у якому в один логічний ряд виставлені назви людей за професіями, родинними стосунками, іменами, створюється нове значення, розуміння нісенітниці. Назви професій тут не важливі за

своєю сутністю. Важливо створити алогізм, заплутати адресата мовлення, викликати сміх.

Багато паремій створено для вираження оцінки щодо матеріального та соціального рівнів життя представників окремих професій, напр.: *Ой чумаче, чумаче, життя твоє собаче* (3, с. 464). Негативний зміст оцінки чумацької роботи пов'язаний з важкими умовами праці цих людей, далекою, важкою і небезпечною дорогою, у яку вони вирушали [20, с. 645]. Підсилює оцінку римування, інтимізоване повторюване звертання й конотативний, негативно емоційно забарвлений присудок *собаче*.

Стосунки між людьми можуть характеризуватися як рівноправні або нерівні, з виявом домінування однієї із сторін. Прикладом, який моделює відносну рівність обох сторін, є паремія *Лікар для хворого батько, а для здорового друг* (4, с. 215), де умовно позначені дві сторони (*лікар* і *хворий* чи *здоровий*), між якими складаються добрі стосунки (як родинні або дружні). Прислів'я приписує своєрідний стандарт для професійних рис лікаря. На інші сфери життєдіяльності людини ця паремія не поширюється.

Прикладом моделювання зверхності однієї зі сторін є ПО *Присядь бабо: пани ідуть* (4, с. 614), яка своїм корінням сягає минулих часів, коли панів шанували не тільки через традицію, а й через страх бути покараними.

Паремії відображають стереотипи мислення народу: соціальні, етичні, гендерні, культурні, історичні, професійні тощо. Чіткої межі між цими видами узагальнених образів не існує, адже, як зауважують науковці, «будь-який їх прояв є відображенням тривалої історії, культури, звичаїв та багатьох інших сфер життя нації» [33, с. 46]. Національні стереотипи представлені стійкими переконаннями, на яких вибудовуються уявлення про об'єкти і явища навколишньої дійсності, про людей і їхню поведінку [Там само, с. 46].

Декодування значень фразеологізмів і паремій із назвами видів діяльності людей потребує комплексу знань етнокультурного характеру: про історію, про професію, про вірування й традиції.

Історичний компонент фонових знань допомагає збагнути картину світу суспільства в ту епоху, коли було створено ФО та ПО. «Із таких ідіом можливо отримати інформацію не лише про власне історичні події та їх характер, але і про їх вплив на людей в цілому ... як саме народ сприймав ті чи інші історичні події та знайти той яскравий відбиток, який залишила історія на долі людей» [40, с. 190]. Подібної думки дотримується О. Левченко, яка пояснює оцінний зміст зворотів мови національною ментальністю українця-селянина: «Історичні умови на певному часовому відрізку історії спричинилися до розвитку української нації як селянської, що привело до порівняної традиційності суспільства, тому в українській фразеологічній системі залишилося більше етнозabarвлених елементів, образів, символів, фразеологізмів, які образно ґрунтуються на селянському побуті» [31, с. 31].

Зокрема, історичними конотаціями наділений компонент *чумак*. Для розуміння змісту паремій із ним важливі знання про чумацький рух в Україні протягом XV–XIX ст. Відомо, що чумак – це «візник і торгівець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу». Для безпечного руху далекою дорогою чумаки змушені були об'єднуватися у валки, які очолювали отамани [20, с. 645]. Звісно, доводилося оборонятися від злодіїв і тварин, тому чумаки мали при собі якусь зброю. Ці знання сприяють розумінню змісту паремії *Кий у степу чумакам хазяїн* (3, с. 464).

Професійний компонент у фонових знаннях про рід діяльності людини вказує на атрибути праці, яким користуються представники конкретного фаху, що відтворено в низці паремій: *Вудка мокне, а рибалка сохне* (1, с. 211); *Не всі кухарі, що з ножами ходять* (1, с. 222); *Без копила і швець чобота не зробить* (4, с. 100); *Коваль без кліщів – гірше, як без рук* (1, с. 217); *Всякий пастух своєю пугою хвалиться* (4, с. 100); *Без плуга – не орач, без коси – не косар* (1, с. 209) тощо. Кожен із компонентів-атрибутів називає характерну прикмету фахівця й допомагає зрозуміти передану у внутрішній формі думку та збагнути сутність цілісного значення звороту.

Професійний компонент важливий не тільки дає уявлення про умови праці й заробітки представника певної професії, технології діяльності, але й для формування образу з метою вираження суб'єктивно-оцінного ставлення. Наприклад, паремії *Колісник по коліна в трісках, по шию в боргах* (2, кн. 1, с. 257), *Колісник-робітник, вертить, довбе і знов забива* (2, кн. 1, с. 257) лаконічно, але показово описують процес діяльності колісного майстра, трудомістку технологію виробництва й низкооплачуваність роботи. Можливо, такі вислови народжувалися в середовищі самих працівників, як іронічна самохарактеристика.

Безсумнівно, образно змоделювати якусь ситуацію або характеристику об'єкта через конкретно представлену ситуацію-прообраз допомагають і інші тематичні групи компонентів. У дослідженому масиві ФО та ПО з метою створення виразного образу, який легко запам'ятовується й дешифрується, використовуються переважно кумедні побутові ситуації, у яких діячі розглядаються у їхньому відношенні до світу рослин і тварин. На цю ознаку звертає увагу О. Левченко, яка вказує на те, що характеристика життєдіяльності тварин «у трансформованому вигляді стала основою для створення «еталонної шкали» [31, с. 39-40] ознак, дій і станів людей, напр.: *У доброї господині і півень несеться* (4, с. 86); *Знехотя піп порося з'їв* (4, с. 357); *На чумака й дерево похилилось* (3, с. 464). У ПО *Кинь у собаку, а в маляра влучиши* (1, с. 217); *Де немає співця, послухаєш горобця* (4, с. 153) компоненти-зооніми сприяють передачі кількісних і якісних характеристик представників професійних сфер. Як бачимо, у внутрішній формі таких прислів'їв переважає негативна оцінка щодо морально-етичних рис представників різних професійних категорій.

Незначна кількість паремій містить у внутрішній формі, крім агентивного компонента, релігійний. Лінгвістка Л. Савченко пояснює функціонування релігійних компонентів у фразеологізмах через своєрідний релігійний етнокод культури, який втілює «сукупність християнських уявлень про існування двох світів, роль Бога в цій ієрархічній системі та

душу як найвищу субстанцію людини», «відображає світогляд, що співвідноситься з образною основою первинного словосполучення ФО, яка сформувалася під впливом християнських уявлень у системі духовної культури етносу» [47, с. 209]. У зафіксованих пареміях релігійний компонент переважно репрезентований назвами *Бог, апостол, чорт*: *Дасть Бог купця, а чорт розгудця* (3, с. 469); *До Бога взивай, а лікаря шукай* (4, с. 355); *Сам Бог із рибалок апостоли вчинив* (4, с. 464); *Бог любить праведника, а суддя – ябедника* (4, с. 31); *Якби Бог слухав пастуха, то б уся череда вигинула* (4, с. 208); *Чого Бог не дасть, того і коваль не викує* (3, с. 214). На основі цього виникають космоцентричні уявлення про людину конкретного роду занять. Категорія Бог у структурі ПО вступає в різні семантичні відношення, у першу чергу у антонімічні, формуючи опозицію «небесне – земне», «Боже – диявольське». Окрім цього, вловлюємо конотації, пов'язані із сакральністю окремих професій (рибалка, лікар, коваль).

Іноді натрапляємо на випадки евфемістично-образного опису одного роду діяльності через інший, як-от: *Наш кравець по великих шляхах дубовою голкою шиє* (4, с. 99), де у вигляді своєрідної загадки, натяку схарактеризовано діяльність розбійника. Розуміння вторинного змісту паремії відбувається через усвідомлення її метафоричного змісту й залучення фонових знань про характерні особливості діяльності, спільне й відмінне між ними.

Отже, в структурі українських ФО та ПО компонент «назва людини за родом діяльності» бере участь у формуванні цілісного значення стійкого вислову. Фразеотвірна роль агентивних назв полягає в тому, що вони здатні вносити символічні співзначення, конотації, розвинуті ще до фразеологізації, у структуру зворотів. При цьому широко залучаються фонові знання історичного, професійного, культурного, релігійного характеру про узагальнений образ представників того чи іншого роду діяльності. На основі цих асоціативно-конотативних значень відбувається переосмислення первинного образу й виникає нове фразеологічне значення або переносне

значення паремії. Фразеологічне моделювання здійснюється за принципами «від одиничного до загального» і «від загального до одиничного».

Висновки до першого розділу. Таким чином, фразеологізми і паремії, які стали об'єктом нашого дослідження, пов'язані не лише спільністю таких рис, як відтворюваність, нарізнооформленість, образність, експресивність, оцінність, емоційність, цілісність значення, присутність конотативного плану значення, а й наявністю в їхній структурі компонентів «назви осіб за родом діяльності», які інтегрують конотативні нашарування, «прирощення» опосередковано, через сему «категорія назв діячів». В ономазіологічному плані механізм фразеологізації пов'язаний з асоціаціями навколо специфіки й змісту фахової діяльності та професійних і індивідуально-психологічних властивостей виконавців дії. Агентиви реалізують закріплені за ними ще до фразеологізації символічні співзначення, конотації, розвинуті на базі стереотипів. Ще більшу кількість конотацій назви людей за родом діяльності розвивають у структурі паремій. Характер цих асоціацій найрізноманітніший і, як правило, залежить від контекстуального оточення компонента. Важливими чинниками переосмислення синтаксично вільних конструкцій-прототипів постають процеси метафоризації та порівняння, які дають змогу по-новому переосмислити назви діячів, побачити в них знаки культури.

Важливим висновком нашого дослідження є те, що внутрішня форма стійких зворотів не може бути повністю розтлумачена без урахування системи фонових знань історичного, професійного, культурно-релігійного плану. Фразеологізми та паремії з агентивами, відповідно до антропоцентричного принципу, забезпечують процес вторинної номінації семантичного поля «Людина», образно й емоційно-експресивно моделюють ситуації морально-етичної сфери.

РОЗДІЛ 2

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ТА ПАРЕМІЙ ІЗ КОМПОНЕНТАМИ «НАЗВИ ЛЮДЕЙ ЗА РОДОМ ДІЯЛЬНОСТІ»

2.1. Назви ремісничих професій у складі фразеологізмів та паремій

Комплексний аналіз українських фразеологізмів та паремій із компонентами «назви людей за родом діяльності» передбачає звернення до семантичних характеристик цих зворотів мови, до особливостей значеннєвої реалізації в них компонентів різних тематичних мікрогруп, а також до етнолінгвістичних параметрів цих одиниць. Заглибившись в етимологію таких стійких зворотів, ми можемо скласти ширше уявлення про систему стереотипів, морально-етичних принципів, пов'язаних із різними видами занять українців, їхнім способом життя та особистісними якостями.

Почнемо наше дослідження зі стійких мовних одиниць, що містять у своєму складі компонент, який указує на рід ремісницької діяльності. Спостереження показали, що в масиві стійких зворотів із різним ступенем продуктивності представлено такі ремісничі професії: *бердник, бондар, гончар, дігтяр, коваль, колісник, кравець, кухар, мельник (мірошник, млинар), мнець, муляр, перепічайка, плотник, праля, пряха, ремісник, ситник, слюсар, столяр, тесля, ткач, швачка, швець, шильник*. Уважаємо, що ці назви та пов'язані з ними конотації відображають картину світу українців періоду створення фразеологізмів і паремій.

У більшості випадків за основу фразеотворення послуговували конкретні комунікативні ситуації та оцінка їх і з погляду традицій і суспільної моралі. Як стверджує В. Крепель, носієм вторинного значення зворотів є актуалізована внутрішня форма, що виділяється в думці за певними ознаками (логічний чинник) на основі асоціацій (психологічний чинник) унаслідок чуттєвого або логічного пізнання об'єкта [28, с. 240]. Цей складний логіко-психолінгвальний процес переосмислення вільної синтаксичної одиниці

спрямований на формування узагальненого повчального змісту, вплив на мислення чи діяльність людини за допомогою влучного слова.

Конденсований досвід минулих поколінь дає змогу сучасникам образно, аргументовано й лаконічно виразити «комплекс культурних смислів, пов'язаних із феноменом людини, людської свідомості й людського суспільства» [4, с. 311], узгоджувати через народні сентенції свою поведінку. Окрім того, знаково-образна природа стійких зворотів із назвами діячів-ремісників уможлиблює їх номінативно-характеризувальну роль.

Наприклад, низка досліджених колоритних етнозворотів із компонентами *кухар* і *кухарка* не лише містить цінні узагальнені спостереження щодо окремих закономірностей і типових ситуацій із життя цих ремісників, а й моделює нові, абстраговані властивості об'єктів, як-от: **Кухар** з голоду не вмирає (4, с. 143); **У кухаря** живіт завжди готовий смакувати (3, с. 231); **Кухарка** самою парою сита (4, с. 143); **Поки в пана на столі, у кухаря в животі** (4, с. 143); **Поки пан попробує, то кухар** наїсться (4, с. 143) – «уміння скористатися ситуацією»; **Два кухарі** – лихий борц (4, с. 142); **Де багато кухарок, там їсти нема що** (4, с. 143); **Де багато кухарів, там собаки не голодні** (4, с. 142); **Де дві кухарки, там собакам празник** (3, с. 143); **Де багато кухарок, там і каша прикурена** (4, с. 143) – «безвідповідальність»; **Лихий кухар** або недосолить, або пересолить (4, с. 143); **Погана кухарка і добрі продукти зіпсує** (4, с. 143); **Який кухар, такий борц** (4, с. 143) – «низький професійний рівень фахівця»; **Добрий кухар – найкращий лікар** (4, с. 143); **Добрий кухар і з кропиви борц зварить** (4, с. 143) – «високий професіоналізм». Як бачимо, у денотативній основі рядів синонімічних паремій із тим самим агентивним компонентом виразно проглядають позитивно й негативно оцінні стереотипи культурно-національного світобачення. При цьому спостерігаємо домінування негативно-жартівливих конотацій, що в цілому показово для української фразеології та пареміології й ілюструє критичне ставлення суспільства до відхилення від норми. На думку Н. Бойко, це вияв аксіологічної асиметрії,

яка полягає «в дихотомії «добро–зло» з відсутнім у ній передбачуваним нулем, тому що за норму береться позитивна оцінка» [8, с. 161].

В українській фразеології та пареміології продуктивно функціонує компонент *швець*. Як відомо, це майстер, що шиє й лагодить взуття та, за словами В. Жайворонка, «здавна поважна в народі людина, особливо через те, що вмiла пошити найбажанiше для селянина взуття – чоботи» [20, с. 648]. У зв'язку з таким уявленням суспільний досвід приписав представникам цієї професії ряд стереотипів щодо рис характеру, манери поведінки, зовнішності, особливостей діяльності тощо. Агентивна назва стала умовним знаком, що сигналізує про певні абстраговані риси, здатна характеризувати й оцінювати [18, с. 94]. Наприклад, пряме значення «майстер, що шиє та лагодить взуття» актуалізоване у фразеологізмі *і швець, і жнець, і на (у) дуду грець* «людина, яка вмiє все робити і вправна в будь-якому ділі» (5, с. 962), де кожен агентив називає різнобічні фахові компетентності діяча. Таке саме значення реалізує названий компонент в антонімічному до попереднього фразеологізмі *ні швець ні жнець* «не спроможний, не здатний виконувати свої прямі обов'язки» (5, с. 882). Тут трудові компетентності, заявлені семантикою агентивів, заперечуються, що й формує відповідне фразеологічне значення.

У синонімічній до останнього звороту ампліфікаційній паремії *Ні швець, ні мнець, ні чорт зна що* (3, с. 164) негативні оцінні конотації закріпилися на основі заперечення ототожнення особи зі спеціалістом у певній ремісничій галузі, зокрема *шевцем і мнцем* («кожум'якою»). Мабуть, вислів-прототип міг сформуватися як реакція на ремісника, який неякісно виготовив виріб. На професійну неграмотність натякає й інша стійка сполука: *Розгубився, як швець з копилом* (3, с. 307) (*копил* – «дерев'яне шевське знаряддя, що має форму ступні і яким користуються для виготовлення взуття» [50, т. 4, с. 280]), яка реалізує значення «некомпетентна або розгублена людина, котра не знає, що і як робити». Внутрішня форма

базується на моделюванні труднощів, які постають унаслідок незнання азів шевської науки, невідповідності професійним вимогам.

Ціннісний підхід до вивчення стійких зворотів демонструє складні процеси осмислення й оцінки базових морально-етичних категорій, пов'язаних з особистісними рисами людини. Так, на основі типізованих асоціацій у семантичній структурі слова *швець* розвинулася низка експресивних співзначень, здатних реалізуватися в складі стійких зворотів, як-от: швець – спеціаліст (*Про те знає **швець** та кравець, що він буде кроїти* (4, с. 100); *Ні **швець**, ні кравець, ні коваль, ні стругаль – просто говорильник* (4, с. 100)); швець – хвалько або майстер, надмірно захоплений своєю роботою (***Швець** у кобилі шкіру хвалить* (4, с. 100)); швець – хвалько, пихата особа (*Не вважайте, люди добрі, що я **швець**: говоріть зі мною, як із простим* (4, с. 292)); швець – брехун (***Швець**, що ступить, то збреше* (3, с. 204)); швець – ледащо (*У **шевця** Данила робота зогнила* (4, с. 100)); швець – нав'язливий, докучливий, надміру цікавий (***Швець** знай своє шевство, а в кравецтво не мішайся*) (4, с. 10); швець – п'яниця (*П'яний, як **швець*** (3, с. 516)).

Знання соціальних і культурно-історичних передумов виникнення зворотів сприяє інтерпретації сучасного їх значення. Етнолінгвістичний аспект дослідження уможливорює глибше пізнання мотивів фразеологізації вільних синтаксичних конструкцій. Скажімо, щодо паремії *От тобі й **швець**, коли не хотіла доброго чоловіка мати* (3, с. 201) важливо знати, що в давнину в кожному населеному пункті шевців було достатньо й це призводило до зменшення кількості замовлень. Тому певний час ця професія не була прибутковою, а людину вважали бідною. Таке тлумачення соціального контексту виникнення звороту мотивує актуалізацію компонента *швець* із конотацією «людина з низьким соціальним статусом, бідняк», із якою навіть одружуватися соромно.

Неприбутковість професії (*У **шевця** черевики завжди просять хліба* (1, с. 232); ***Швець** завжди без чобіт, а тесля – без стільця* (1, с. 234); ***Швець** без*

чобіт, тесля без воріт (4, с. 100)) іноді спонукала представників цього ремесла до шахрайства, що впливає з контексту таких паремій: *Тягне, як швець шкуру, аби більша була* (3, с. 603); *Мнуть, як шевці шкуру* (3, с. 603); *Крутить, як швець шкурою* (3, с. 603). Синонімічні звороти конотують значення «шахраювати на матеріалі», тобто взяти менше шкіри для пошиття виробу за таку саму платню.

Попри велику кількість негативних асоціацій, пов'язаних із шевством, воно, як і інші види ремесел, у цілому було престижним й особливо користувалося попитом у холодний період року. Повага до цієї професії, її важливість для забезпечення якісного побуту людини підкреслена в паремії *Нема над шевство ремесла чеснішого* (3, с. 464), де прикметник *чесний* конотує значення «який заслуговує на високу пошану», «зароблений без обману, своєю сумлінною працею». Цей рід занять зараховували до святих професій, що закріпилося в приказці *Шевці – святці* (3, с. 464), хоч ми вважаємо, що це жартівлива самоназва представників цього ремесла.

Реконструкція внутрішньої форми деяких паремій із компонентом *швець* дає змогу провести паралель із такими рисами узагальненого образу представників цього ремесла, як підприємливість, уміння виявити маркетингові задатки. Спеціаліст у сфері шевства не тільки заготовляв сировину, ремонтував і шив взуття, а й збував його, вивчав попит ринку, конкурував з іншими шевцями. Відомо, що продукцію створювали на замовлення й на загальний продаж, при цьому основним способом збуту був базар у великому місті. Щоб витримати велику конкуренцію й мати прибуток, швець повинен бути зацікавленим, метким, володіти певними навичками продавця, торговця. Внутрішня форма окремих синонімічних паремій моделює ці професійні риси, напр.: *Біжить як швець з чобітьми на місто* (3, с. 448); *Вертиться як швець в ярмарок* (3, с. 448); *Зібрався як швець на торг* (3, с. 484). Усі ці звороти конотують сему активності, швидкості, жвавості під час виконання дії.

З іншого боку, на протилежну оцінку натрапляємо в прислів'ї *Швець не купець, а коза не товар* (3, с. 263), у якому визначено низьку національно-культурну цінність професії шевця порівняно зі статусом купця. Зіставлення з козою як товаром підсилює думку про те, що ці дві категорії мало цінувалися в суспільстві [20, с. 296]. Розглянуті паремії з компонентом-агентивом *швець* ілюструють те, що цінності здатні переосмислюватися відповідно до національно-культурного досвіду, демонструючи ментальну гнучкість і багатозначність оцінки [4, с. 312].

Дещо менше представлені в аналізованому фактичному матеріалі назви інших ремісників, зокрема, пов'язаних із прядінням і ткацтвом. У суспільстві виробилося типізоване уявлення про представників цієї сфери натурального господарства – про їхні професійні та особистісні риси, обсяг прибутків тощо. У семантичному плані ми виділили такі асоціативні лінії – характеристики узагальненого образу фахівця: ткач – бідняк (*З ткача не буде багача, а з швачки – багачки* (1, с. 216)); ткач – брехун (*Що ткач, то і брехач* (1, с. 235)); ткач – плакса, безхарактерна людина (*Ото ткач: нитка рветься, а він в плач* (1, с. 224)). Звичайно, оцінна конотація тісно пов'язана з контекстуальним оточенням, яке визначає план сприйняття образу. Саме так, наприклад, змодельовані протилежні характеристики діяча в пареміях *Добра пряжа і на скіпці напряде* (4, с. 98) та *У злої пряхи і для себе немає рубахи* (2, кн. 1, с. 262); *У нашої пряхи дочки ні одежі, ні сорочки* (4, с. 99).

У примовці *Ой ти ткач-ниткоплут, а я бондарівна; піди геть, відчепись, я тобі не рівня* (3, с. 549) фіксуємо зіставлення суспільних оцінних уявлень про соціальний статус ткача й бондаря (за текстом – його дочки, бондарівни). Звичайно, паремія виникла на основі народної співанки, яка окреслює окремий випадок із життя й виконує передусім розважальну функцію. Але водночас це доказ того, що в народі насміхалися з представників цієї професії: імовірно, робота майстра, який виготовляє тканини на ткацькому верстаті, була малоприбутковою, на протигагу діяльності ремісника, котрий виробляє діжки, бодні й дерев'яні відра.

Серед ремесел в українському суспільстві високо цінувалася ковальська справа [3, с. 10], адже давала добрий заробіток [20, с. 294]. На її прибутковість указують такі паремії: *У доброго коваля завше гроші водяться* (1, с. 210); *У коваля що стук, то гривня* (1, с. 231).

За нашими спостереженнями, ступінь абстрагування агентива від прямого значення може бути дуже високий. Транспозиційні процеси в семантичній структурі слова можуть вести не тільки до появи символічного, асоціативно-образного значення, а й до розвитку нульового, узагальнено-вказівного значення, близького до займенникового [39, с. 24]. Так, у паремії **Коваль зогрішив, а шевця повісили** (3, с. 205), яка «демонструє, що покарання часом несуть невинні люди, а деяким злочинцям, якщо вони наділені такою владою чи грошима, усе сходить із рук» [1, с. 91], агентиви *коваль* і *шевець* є своєрідними маркерами однієї людини на противагу іншій людині. Можливо, внутрішня форма звороту натякає на якусь конкретну історію, однак ця інформація не доступна сучасним мовцям. Образний стійкий вислів експресивно моделює аналогічні ситуації, пов'язані з покаранням однієї людини замість іншої.

Мотивом актуалізації назв ремісників у фразеологізмах та пареміях є, звичайно ж, узагальнені оцінки різних побутових явищ, міжособистісних і виробничих відносин і проведення аналогії між виявами дійсності. Скажімо, в уявленні народу майстерність коваля, його вміння бездоганно виконати складну роботу поступається безмежній силі, унікальним можливостям і волі Бога: *Чого Бог не дасть, того і коваль не викує* (3, с. 214), тобто стверджується думка, що навіть професіонал своєї справи не зможе перевершити себе без Божого благословення.

Внутрішня форма жартівливої паремії *Добре тому ковалеві, що на обидві руки кує* (3, с. 476) містить елемент перебільшення, що натякає на неодмінну успішність дуже вмілого, майстровитого працівника. Уважалося, що ковальською справою може оволодіти не кожен: для цього необхідна сила, терпіння, вправність рук, художній хист. Тому невмілим ремісникам,

які псували продукцію, говорили: *Коли не коваль, то й рук не погань* (3, с. 426). Цей вислів метафоризувався й став моделювати ситуації будь-якої професійної непридатності.

Правила професійної діяльності ковалів склали образну основу внутрішньої форми ще кількох зворотів, у яких моделюються різні життєві ситуації, зокрема: *Коваль клеple, доки тепле* (3, с. 280) – будь-яку роботу, незалежно від сфери діяльності, слід виконувати вчасно, користуючись моментом. Для розуміння змісту цієї паремії необхідні фонові знання: коли залізо стане холодним, воно не піддається деформації і з нього нічого не можна виготовити. Стійкий зворот *На те коваль кліщі держить, щоб у руки не попекло* (3, с. 276) також за допомогою опису технологічного процесу виготовлення ковальського виробу моделює життєву закономірність: треба дотримуватися правил безпеки й передбачати ризики.

Джерелом етнолінгвістичної інформації є ПО, побудовані на зіставленні ремесел, наприклад, пов'язаних із металом: *Слюсар – холодний коваль* (2, кн. 1, с. 256). Прислів'я *Заки слюсар обпилює, коваль діти прогoduє* (2, кн. 1, с. 256), порівнюючи дві професії, підкреслює різний ступінь їх складності, продуктивності й рівень доходів. Обидва ремісники працюють із металом, але слюсар «обробляє метал ручним або механізованим інструментом» [50, т. 9, с. 385], а коваль способом нагрівання й кування, що значно прискорює роботу й, відповідно, дає змогу більше заробити.

До поширених видів ремесел належало свого часу гончарство. Гончар – це «майстер, який виготовляє посуд та інші вироби з глини» [50, т. 2, с. 124]. У народі говорять: *Гончара глина гoduє* (2, кн. 1, с. 248); *Гончар глиною жие* (2, кн. 1, с. 248), що метафорично пояснює сутність діяльності, яка є джерелом заробітку. За нашими спостереженнями, цей агентивний компонент вступає в контекстуально-синонімічні відношення з іншими агентивами у своєрідних кліше на позначення стандартної ситуації

«відсутність уваги до себе, до забезпечення особистих потреб»: *гончар у черепі їсти варить – швець без чобіт – кравець у попореному жупані*.

Завдяки образно-оцінним можливостям паремій народ прописував закономірності в стосунках між людьми, що мають різні інтереси. Продуктивно це змодельовано прислів'ями з агентивними компонентами, як-от: *Шильник берднику не товариш* (3, с. 87) або *Ситник коробейнику не товариш* (2, кн. 1, с. 271). Шильник – це майстер, який виготовляє шила [50, т. 11, с. 452], а бердник – ремісник, який робить бердо, тобто «деталь ткацького верстата, що нагадує гребінь у рамці» [50, т. 1, с. 48]. Ці професії генетично й технологічно зовсім не пов'язані, так само, як і ситник та коробейник. Ситник (ситер) займається виготовленням сит [50, т. 9, с. 207], а коробейник – це мандрівний торговець, який розносив по селах у коробі дрібний крам [50, т. 4, с. 294]. Віддаленість професійних інтересів у представників зіставлених ремесел дають підстави метафорично, абстраговано позначати ситуації відсутності спільних інтересів між людьми.

Не менш важливою в ремісництві була професія мірошника, або, по-народному, мельника. В. Жайворонок подає лексеми *мельник, мірошник і млинар* як синонімічні одиниці, які називають того, хто володіє млином або працює в ньому [20, с. 360]. У давнину будували вітряні млини; ставили їх на пагорбах, щоб не було ніяких перешкод. Такі млини були невігідні, малопродуктивні, тому що вітер дув не завжди, доводилося чекати відповідної погоди. У вітряні дні мірошник мав достатній прибуток. Асоціації, пов'язані з цією професією та млинарською технологією, стали вдячним матеріалом для переосмислення й поповнення фразеологічного фонду. Так, стійке порівняння *користується, як мельник попутним вітром* (2, кн. 1, с. 257) продукує значення «мати зиск, вигоду з чогось» і дає оцінку дій людини, яка вдало використовує ситуацію, працю інших.

З метою технологічного вдосконалення млини почали будувати біля річок, на яких завчасно гатили греблі, щоб вода швидко текла й обертала колесо. Тепер безкоштовним працівником для мірошника стала вода:

Мельнику все вода несе (1, с. 220); *На мельника* вода робить (2, кн. 1, с. 257); *Мельник* шумом багатий (1, с. 220). Ці паремії конотують значення «таланити», «мати дармовий прибуток». Як і будь-яке господарство, млин треба доглядати. Якщо мірошник працьовитий, то впорається з будь-якою проблемою. ПО *Який млинар, такий млин* (2, кн. 1, с. 257) конотує типовий діапазон значень залежно від стану об'єкта оцінки: «недбалий господар – занедбаний об'єкт», «гарний майстер – доглянутий об'єкт». Таке співвіднесення може мати позитивну або негативну оцінку й поширюється на різні сфери людської діяльності.

ПО *До готового борошна мельник знайдеться (мельник до готової муки)* (2, кн. 1, с. 257) конотує значення «ледача людина», «особа, яка присвоює чужу працю».

Синонімічний компонент *мірошник* зафіксовано в складі всього однієї ПО: *І не мірошник, а голова борошном присипана* (2, кн. 1, с. 257). Коли зерно перемелюється на муку, то в повітря підіймається багато пилу, перемішаного з борошном, тому всі речі і люди, що перебувають у хмарі цієї суміші, завжди покриті шаром борошна й пилу. Паремія критично оцінює людей, які без причини забруднені. ПО має переносне значення «неохайна особа». Перенесення може стосуватися й ситуації «причетний до справи», у такому разі ступінь абстрагування, символізації одиниці підвищується.

На основі народних спостережень вималювалось образне уявлення про типові негативні особистісні якості представників млинарської справи, напр.: *мельник – ледащо* (*До готового борошна мельник знайдеться* (1, с. 214)), *мельник – п'яниця* (*Як є вода, мірошник п'є вино, як нема води – смакує воду* (1, с. 284)), *мірошник – жадібний* (*Кожний мірошник на свій млин воду тягне* (1, с. 217)).

Назви ремісників часто фігурують у ПО для образного вираження логічного причиново-наслідкового відношення «який майстер, такий і результат його роботи», напр.: *Який муляр, така й кладка* (2, кн. 1, с. 260); *Яка пряха, така й нитка (таке й полотно)* (2, кн. 1, с. 262); *Який млинар,*

такий млин (2, кн. 1, с. 257); Яка *пряха*, така й нитка (таке й полотно) (2, кн. 1, с. 262)

Отже, в українській фразеології та пареміології продуктивно представлені назви ремісничих професій. У такому контексті агентиви реалізують як пряме лексичне значення, так і символічне, наділені відповідними емоційно-оцінними та змістовими конотаціями. В окремих випадках номінації ремісників служать образними маркерами будь-якої особи, заступають займенникові слова. Досліджені стійкі звороти моделюють різні аспекти побуту, трудової діяльності, суспільних та особистісних відносин і репрезентують морально-етичні погляди наших предків на світ.

2.2. Назви сільськогосподарських професій у складі фразеологізмів і паремій

Відомо, що в економічному й культурному житті українців, як і в усіх східних слов'ян, дуже важливу роль відіграє сільське господарство. З найдавніших часів і до сьогодні робота на землі приносить велику користь, адже забезпечує продуктами харчування, а отже, життям. Багатовікове спостереження за роботою людей у сфері рільництва, садівництва, тваринництва, бджільництва породило багато як позитивних, так і негативних асоціацій, які стосуються оцінки їхньої поведінки, рис характеру, ставлення до світу. Ці образні узагальнення й лягли в основу творення великої кількості фразеологізмів та паремій. У нашій картотеці представлені ФО та ПО з такими агентивами, як *орач, сівач, хлібороб, косар, жнець, молотник, пастух, вівчар, личман, мисливець, стрілець, ловець, рибалка, пасічник*. Коло назв нешироке, проте, включені у фразеологічний контекст, вони виразно конотують емоційно-оцінні реакції та здатні моделювати узагальнені типи. Розглянемо конкретні приклади.

У минулих століттях професії, пов'язані із роботою на землі, незважаючи на складність і виснажливість, були престижними, виражали дух

українського народу, його цінності й спосіб життя. Окремі паремії стали своєрідними життєвими правилами, девізами, які виховували й навчали правильно ставитися до природи, як-от: *Орачеві земля – мати, а ледарю – мачуха* (2, кн. 1, с. 93), де підкреслено зв'язок людини із землею. У контексті паремії компонент *орач* «той, хто оре, обробляє землю; хлібороб» [50, т. 5, с. 738] розвиває переносне значення «хороший працівник, наполеглива, старанна, працююча людина», що забезпечує контекстуальне протиставлення: *орач – ледар*. Простежуємо розширення семантики компонента *орач*:

У прямому значенні вжита лексема *хлібороб* у паремії *У серпні хліборобу три роботи: і косити, і орати, і сіяти* (2, кн. 1, с. 88). У мовній системі слово *хлібороб* має широке значення «селянин, який займається хліборобством» [50, т. 11, с. 82]. Воно включає вужчі, видові поняття «косар», «орач», «сіяч» тощо, що й констатує прислів'я, прописуючи своєрідний графік робіт землероба на згаданий період.

Як відомо з народознавчих джерел [49, с. 61], улітку найбільше роботи припадає косареві. Ряд паремій прописує якісні показники високої кваліфікації цих робітників, встановлює свого роду норму, пор.: *Добрий косар добре косить і в горах, і в долинах* (1, с. 213); *Умілий косар і на крутосхилі добре косить* (1, с. 232). Біля агентивних компонентів стоять прикметники *добрий, умілий*, які вказують на відповідність кваліфікації працівника названій нормі. Високий ступінь абстрагування дає можливість застосовувати названі паремії для характеристики якості роботи не тільки косарів, а й працівників будь-яких інших сфер.

Узагальнене значення «працівник» конкретизоване агентивом *косар* і в іншій паремії: *Де косар гуляє, там діло пропадає* (1, с. 247), де зі змодельованої образної ситуації впливає зміст «недбалість працівника може звести справу нанівець».

У пареміологічному фонді зафіксовані цікаві фрагменти дидактичного плану. Так, щоб перевиховувати поганих працівників, застосовували певні

покарання, що відтворює таке прислів'я: *Герасим не косив, то з косарями їсти не буде* (2, кн. 1, с. 105). Компонент ПО, виражений власною назвою *Герасим*, логічно переходить у загальну назву, наприклад у слово *ледар* або неозначений займенник *хтось*, і протиставляється компоненту *косар*, створюючи протиставлення «ледар – працівник».

Подібність у метафоризації, узагальненні значення компонента «назва людини за родом діяльності» в складі паремії можна простежити на одиниці *жнець*. Як і косар, жнець зрізає рослини, але технологія виконання роботи у них різна. Основним інструментом для косаря є коса, а для женця – серп. Різняться також період найбільшої активності роботи: косар працює переважно влітку, жнець – восени. Компонент *жнець* активно використовується з узагальненим значенням «виконавець трудових дій» у прислів'ях, які гостро засуджують невірних, ледачих працівників. Так, у ПО *Вийшли женці в поле жати, та й забули серпа взяти* (2, кн. 1, с. 102) та *Лихий жнець – дзень, дзень, аби минув день* (2, кн. 1, с. 103) негативні конотації пов'язані не із самою назвою *жнець*, а з контекстуальним оточенням, зокрема, означенням *лихий*, предикативними синтагмами *забули серпа взяти* й *дзень, дзень, аби минув день*. Така сполучуваність сприяє створенню іронічного, гумористичного або й сатиричного колориту і підкреслює негативні риси невмілих діячів.

Універсальна для українського фразеотворення формула «яка робота (працівник), такий і результат» змодельована багатьма образними ситуаціями за участю представників різних професій, зокрема й женців: *Який жнець, такий і снопець* (4, с. 81). Важливе значення, на наш погляд, має суфікс *-ець*, доданий до основи твірного слова *сніп*. Ужитий з метою створення рими, він вносить додаткову інформацію про результативність (чи її відсутність) роботи діяча. М. Голодюк, досліджуючи ФО з компонентами на позначення трудової діяльності, робить акцент на національних особливостях і на основі порівняння менталітету українців і німців стверджує, що «німці приділяли більше уваги професійним навичкам робітника, а українці – виконаній

роботі» [13, с. 54]. Проаналізована модель побудови паремій підтверджує цю думку.

Поряд із землеробством вагоме місце в сільському господарстві займає скотарство. Ще з давніх часів цінувалася професія пастуха – того, хто пасе стадо, череду, отару. В. Жайворонок зазначає, що це питома українська словоформа, оскільки позначає реалію, пов'язану з найдавнішим заняттям наших предків – скотарством [20, с. 435]. Будь-хто пастухом стати не міг. Потрібно було любити худобу, дбайливо доглядати її. Хороший пастух завжди вибирав місце, де була чиста вода і гарна паша. Професійні здібності пастуха визначали, дивлячись на його стадо: *Який пастух, така й череда* (2, кн. 1, с. 260); *Добрий пастух овець стереже, але кожі не здирає* (2, кн. 1, с. 260); *Без пастуха вівці не стадо* (2, кн. 1, с. 260); *Добрий пастух не покине своє стадо* (2, кн. 1, с. 260). Хоча професія пастуха важлива й необхідна, але малоприбуткова, тому що потрібна лише на певний сезон. Ці характерні риси відбиті в пареміологічному фонді: *Як сніг упаде, то й пастух пропаде, як сніг розтане, то й пастух встане* (3, с. 465); *Корова з поля – пастухові воля* (4, с. 100). Іронічно й водночас повчально звучить прислів'я *Пастух-свинопас, держи хліб про запас* (3, с. 557), у якому закарбовані етнолінгвістичні знання про низькі матеріальні статки пастухів. Стилістична фігура антифразису також створює жартівливі, самоіронічні конотації, що супроводжують значення «ніколи не розбагатіємо»: *Розживемось, як у пастухи наймемось* (2, кн. 1, с. 260).

Недоліки в роботі пастуха завжди помітні і часто засуджуються народом: *Добрий у тебе пастух, дає корові виспатись* (2, кн. 1, с. 260). Негативне значення передається не самим компонентом *пастух*, а другою частиною прислів'я, яка за принципом анафразису логічно суперечить означенню *добрий*. Пастухи повинні стежити за тим, щоб корови постійно паслися, відпочивали лише у відведений для цього час, тому фраза *дає корові виспатись* генерує значення «поганий, ледачий працівник».

Подібний механізм метафоризації простежуємо в ПО *Злий пастух вовка годує* (2, кн. 1, с. 260), у якій негативні конотації в агентива *пастух* виникають під впливом контекстуального оточення, зокрема означення *злий*, предикативної синтагми *вовка годує*. На основі такої сполучуваності виникає узагальнений образний знак на позначення байдужого до своєї справи діяча.

В етнографічних джерелах знаходимо інформацію про те, що зранку й до вечора вівчар (чабан, пастух, гайдар) перебуває на самоті й, щоб розрадити себе, грає на сопілці або трембіті [20, с. 91], яка є його другом і розрадником. Ця ситуація змодельована в прислів'ї *Сопілка вівчареві втіха* (3, с. 465). Фіксуємо номінацію *личман* «народна назва старшого вівчаря або взагалі старшого пастуха» [20, с. 337]: *Як череді без личмана, так козакам без гетьмана* (3, с. 74).

До сільськогосподарської професії зараховуємо категорію, до якої належать люди, що ведуть натуральне господарство, тобто це мисливець, стрілець, ловець, рибалка.

Аби стати гарним рибалкою та вмілим мисливцем, потрібні спеціальні задатки, вміння та навички, про що говориться в прислів'ях: *Не всі то мисливці, що у небо влучають* (1, с. 222); *Не всякий рибалка, хто мокрий* (1, с. 222). Абстрагування від конкретної виробничої ситуації уможливило вживання цих ПО для характеристики різного хисту людини.

Спостерігаючи за психологічними професійними якостями мисливців, народ склав «професійний портрет» представника цього фаху. Зокрема, у пареміях представлене типізоване уявлення про риси характеру мисливця, а саме: кмітливість, розсудливість, уміння прорахувати ситуацію (*Не силою мисливець подолає ведмедя, а тим, що мисливська умніша голова* (1, с. 223)); обачність, обережність, уважність (*Мисливець на всі боки дивиться* (1, с. 220)); виваженість, витримка (*Гарячому мисливицю і старий пень лисом здається* (1, с. 212)).

Типізоване уявлення побутує й щодо рибалки: *Рибалку пізнаєш по його ноші* (1, с. 228); *Рибалку по човну бачать* (1, с. 228). Ці одиниці вказують на

додаткові деталі: справжній фахівець у цій справі завжди з уловом. Метафоричне узагальнення дає змогу за допомогою таких паремій моделювати ситуацію «зовнішні прояви характеризують когось».

Для розкриття ширшого уявлення про спеціальність рибалки досить продуктивними виступають мовні одиниці, побудовані на порівнянні одного фаху з іншим. *Рибалка і музика – то худе ремесло* (4, с. 101). У цій мовній структурі компоненти *рибалка* й *музика* логічно й оцінно однорідні, контекстуально синонімічні, хоча представляють різні професії і ніякої спорідненості між ними поза структурою цієї паремії виявити не можна. Об'єднавчим смисловим компонентом є оцінна конотація «непрестижність».

Натрапляємо на випадки протиставлення видів діяльності людини в контексті однієї паремії, чому сприяє фігура антитези, напр.: *Рибалка хвалить ранкову погоду, сівач – вечірню* (1, с. 228); *Мисливець хвалить вечір, рибалка – ранок* (1, с. 220). Компоненти *рибалка* і *сівач*, *мисливець* і *рибалка* протиставляються за професійними уподобаннями, хоч мовного й логічного протиставлення між ними не існує. Ще в одному прислів'ї: *Стрілець мокрий, а рибалка сухий – нічого не варті* (4, с. 102) – наведення протилежних ознак осіб, різних за родом діяльності, не протиставляє, а об'єднує об'єкти за ознакою їх непрофесійності. Для розуміння змісту сентенцій необхідно мати уявлення про умови діяльності перерахованих фахівців і показники їхнього професіоналізму.

Вихоплені з життя пильною увагою народу спостереження про такі негативні якості рибалок, як безмежне захоплення процесом риболовлі й фатальну відданість улюбленій справі, покладені в основу прислів'їв: *У рибалки кінь потерпає від спраги* (1, с. 232), *Хто рибу ловить, той господарем не стане* (1, с. 234), у яких ідеться про те, що рибалка багато часу проводить не вдома, тому у першу чергу занедбаним стає господарство. Крім характеристики самих рибалок, образна модель проектується на ситуацію «якщо чимось надто захоплюватися, то це зашкодить іншим справам».

Характеристика людини з погляду її захоплення улюбленою справою представлена в однотипних за узагальненим змістом ПО *Рибалка дощу не боїться* (4, с. 101) і *Мисливця погода не спиняє* (1, с. 220). Відбиті у фактичному матеріалі умови праці рибалок, весь час перебувають на лоні природи: *Вудка мокне, а рибалка сохне* (3, с. 464); підмічено роль фортуни в цій справі: *До щасливого мисливця найбільша птиця підлітає* (1, с. 214) тощо. Зауважимо, що всі ці прислів'я мають два змістові плани: прямий і переносний. У другому випадку з різним ступенем абстрагування вони здатні метафорично вживатися на позначення різних життєвих ситуацій, навіть не пов'язаних із професійною сферою.

Характерною рисою паремій є варіативність. Вона підкреслює особливість побутування тих чи інших одиниць на певній території, а також указує на давнє походження мовної одиниці. Підтвердженням цього слугують такі варіанти прислів'я: *Пастух за ворота – шматок біля рота* (1, с. 225) та *Пастух за ворота, то й хліб до рота* (1, с. 225). Ці паремії побудовані за схемою «процес роботи – винагорода». Деякі паремії відображають родинні стосунки, напр.: *Батько – рибалка, і діти у воду дивляться* (1, с. 209) або її варіант *Дід рибалка – туди і внуки дивляться* (1, с. 213), які моделюють ситуацію «однаковий спосіб мислення чи поведінки».

Як і назви ремісників, назви працівників сільськогосподарської сфери, натурального господарства через здатність реалізувати узагальнене значення «людина», «майстер» у структурі ПО моделюють ситуації з причиново-наслідковими відношеннями «який майстер, такий і результат його роботи», напр.: *Який пастух, така й череда* (2, кн. 1, с. 260); *Який жнець, такий і снопець* (4, с. 81). Ця універсальна модель дуже популярна в пареміології.

Отже, назви сільськогосподарських професій у складі паремій та ФО вносять у метафоричні структури різні конотації, пов'язані з виробничою сферою або типовими для певної групи працівників рисами характеру. Символічність образу представника окремої професії передусім пов'язана з типізацією образу, яка склалася завдяки спостереженням народу. Паремії

відтворюють ставлення українців до землі й роботи на ній з погляду аграрія, дбайливого господаря. Завдяки здатності до абстрагування й переосмислення внутрішньої форми стійкі звороти широко вживаються для образного моделювання різних життєвих ситуацій, рис характеру людей, вираження причиново-наслідкових відношень між процесами та явищами.

2.3. Назви служителів церкви в структурі стійких зворотів

Велику частку зібраного фактичного матеріалу становлять ФО та ПО з компонентами «назви служителів церкви». Це мотивується тим, що релігія та пов'язані з нею поняття тісно увійшли у свідомість українців, стали ціннісними орієнтирами в їхній життєдіяльності. Вплив релігійної свідомості простежуємо в поглядах, переконаннях, морально-етичних правилах, у культурі. Але так історично склалося, що ставлення до релігії та працівників релігійного культу в стереотипних уявленнях українців різняться. Ми вважаємо, що служителі церкви – також люди, котрі не позбавлені слабкостей і часто вдаються до порушення морально-етичних норм, які самі ж зобов'язані пропагувати й контролювати. Люди помічають недостойні вияви поведінки в служителів церкви й закріплюють свою оцінку у формі прислів'їв. Аналізуючи тематичне спрямування українських паремій, М. Пазяк висловлює думку про те, що «сатиричними фарбами, з гострою іронією і сарказмом зображуються у прислів'ях служителі культу», тому що «попи, ченці – це, в розумінні народу, паразити, які наживаються на людському горі» [64, с. 10].

З-поміж назв духовних осіб у стійких зворотах ми зафіксували слова *пін, чернець, дяк, ігумен, паламар, монах, рабин*. У зв'язку з тісним зв'язком понять «святе» і «людина, яка пропагує святе» у стійких зворотах простежуємо реалізацію агентивів названої семантичної групи як із позитивними, так і з негативними конотаціями. Для цілісного розкриття образу духовенства ми скористаємося ідеєю типології фреймів Т. Сукаленко,

яка розглядає такі категорії: внутрішні моральні якості, зовнішні характеристики, соціальний стан, мовні характеристики, сімейний стан [51, с. 308].

Найчисленнішою є група паремій з агентивом *nin*. Це «духовне звання у православній церкві, середнє між єпископом і дияконом», а також «служитель релігійного культу, який має це звання і здійснює богослужіння» [50, т. 6, с. 538]. У народі склалося неоднозначне ставлення до представників цього роду діяльності. У першу чергу, піп є необхідною особою, без якої не відбувалася жодна найважливіша в житті людини подія: хрестини, вінчання, поховання: *Чиї ворота минеш, а попових не минеш* (3, с. 47). До його думки завжди прислухалися, адже це освічена особа, яка вміє дати раціональну пораду: *Нехай так, як nin скаже* (3, с. 47).

Усвідомлення своєї великої місії й глибока віра спонукають священника з поцінуванням і поклонінням ставитися до предметів, якими він користується, що відбито у ФО як *nin на ризи* (5, с. 641), що вживається з дієсловом *дивитися* й означає «гідно, з гордістю».

У той же час у пареміях відбилося усвідомлення того, що піп теж людина і його не мине людська доля, що без нього також можна прожити: *Пін людей хова – сховують і пона* (3, с. 207); *Знаєм і без пона, що в неділю свято* (5, с. 304); *Аби люде, а nin буде* (3, с. 259).

Із контекстуального оточення прислів'їв впливає ряд характеристик узагальненого типу «піп», що називають внутрішні моральні та зовнішні якості представників цієї сфери діяльності.

У свідомості народу склався стереотип про розумних і нерозумних людей, який, відповідно, поширюється й на церковних служителів, бо вони також люди. За метонімічним принципом «причина – наслідок» створено фразеологізм *Дурний nin хрестив* (5, с. 752), який характеризує нерозумну людину. Асоціативну лінію «піп – дурень» доповнює такий приклад: *Нема дурнішого од пона: люде плачуть, а він співає* (3, с. 47) – вважаємо, що ця оцінка має гумористичний, каламбурний характер, що впливає з

протиставлення явищ. Звичайно, існують і такі паремійні контексти, де назви представників цієї професії конотують позитивну оцінку, напр.: *Добрий **nin**, добре і благословення* (3, с. 326). Повтор одиниць *добрий* і *добре* створює симетрію, відповідність між ставленням до роботи і її результатом.

Наступну негативну асоціативну лінію, яку можна виокремити у внутрішніх моральних якостях попа, – це «піп – безбожник»: *Піп людей карає, а сам лихо робить* (3, с. 323). В антонімічні відношення до конотацій попередньої одиниці вступає асоціація «піп – праведник»: *Піп каже: «идемо до божниці», а п'яниця каже: «идемо до коримци»* (3, с. 515).

Конотація «піп – хабарник» представлена в стійкому звороті *На те **nin** посвятився, щоб по церкві крутитись* (3, с. 46). Розуміння паремії може бути подвійним. Можна вибудувати два алгоритми. Сутність першого алгоритму: якщо не брати до уваги негативного конотативного забарвлення лексеми *крутитись*, а розуміти її як «постійно займатися справами, клопотатися чимось» [50, т. 4, с. 375], то впливає схема «навчання → бажана професія, з дотриманням усіх норм і правил», «усе на своїх місцях». Однак, на наш погляд, лексема *крутитися* реалізує тут розмовне переносне значення «займатися нечесними справами для збагачення». Ця ідея і становить основу другого алгоритму, процесуальна схема якого має такий вигляд «навчання → професія без дотримання норм і правил». За образом *nin крутиться* стоїть уявлення про людину, яка отримала «тепле місце» й прагне взяти максимум вигоди з цього.

Ще одним прикладом, що демонструє попередньо згадану негативну рису, є ПО *Миша у стозі, а **nin** у селі ніколи не загинуть* (3, с. 362). Зіставлявані одиниці *миша* та *nin* подані як однорідні підмети, тобто є носіями однієї риси, стану. Саме така структура допомагає краще витлумачити прихований зміст мовної одиниці. «Миша у стозі» – завжди при харчах, живе у сприятливих умовах, немає загрози хижаків. «Піп на селі» – завжди має прибуток, немає конкуренції, тому може сам встановлювати критерії щодо оплати праці, не є винятком і випадки хабарництва.

На спосіб заробітку попів і паламарів, особливості їхньої праці та відмінність у матеріальних статках указує прислів'я *Піп* живе з олтаря, а *писар* з каламаря (3, с. 47), де *вівтар* «відокремлене іконостасом підвищення в церкві, де розташований престол» [50, т. 1, с. 550], а *каламар* «чорнильниця» [50, т. 4, с. 74].

За негативні риси характеру, негідні вчинки чи несправедливі рішення попів часто засуджували та критикували. Паремія *Гудимо пона, а піп як ягода* (3, с. 47) створює образ людини, яка втратила найцінніші моральні якості: сором та совість, не зважає на критику. Не випадково ПО побудована на контрасті: перша частина – неприємне (критика особи), друга частина – приємне (зовні гарна, сповнена сил людина). Порівняння *піп як ягода* у першу чергу виражає зовнішню характеристику особи і є носієм основного конотативного забарвлення. Прислів'я *Попів гудьмо, а понами будьмо* (3, с. 46) оцінює нещирих, лукавих людей, які критикують попів за їх нечесні дії, спосіб життя, а самі роблять аналогічні вчинки.

Паремія *Піп з хрестом, а чорт з хвостом* (3, с. 151), побудована на протиставленні Божого і диявольського: з одного боку служитель культу з християнським атрибутом, а з іншого – надприродна істота, що втілює зло, зі своїм атрибутом. Потенціал моделювання різних протиставних ситуацій базується на метафоричному розумінні «один зі своїм, а інший зі своїм».

Жадібність, здирництво, хабарництво попів, які за свої послуги брали дуже велику плату, а також ненажерливість засуджує ПО *Пона одним обідом не нагодуєш* (3, с. 47). Безсумнівно, це прислів'я використовується для характеристики діяльності різних осіб, які мають відповідні моральні якості.

Цікава в мовному плані жартівлива приказка *Піп – золотий сніп* (3, с. 47), що дає образне уявлення про зовнішні та внутрішні риси цього представника церкви. В основу порівняння покладено схожість фігури (стереотипне уявлення про товстих попів), одягу (шиті золотом ризи), багатства (життя в достатку).

Для декодування багатьох стійких зворотів необхідно залучати етнокультурну інформацію, знання про звичаї, ритуали, забобони тощо. Ця інформація імплікована в стійких формулах-прокльонах: *Щоб тебе **nin** не ховав* (3, с. 191) та *А щоб тобі **nin** приснився* (3, с. 592). Обидві ПО містять для висловлення побажання частку **щоб**, у другому випадку ще й інтенсифіковану часткою **а**, яка підсилює емоції та негативний зміст прислів'я. Походження першої стійкої одиниці пов'язане з ритуалом християнського поховання за участю священника. Але такого ритуалу він не проводить із самогубцями. Тому прокльон спрямований на побажання заподіяти смерть самому собі. Пояснити другу паремію можна через тлумачення снів: якщо сниться священник – це неминуче попередження про майбутню хворобу. Тобто людина, яка бажає комусь зла, хвороби, накликає відповідний сон-віщування. Сфера побутування цих одиниць – переважно побутові конфліктні ситуації.

Далеко не всі люди – законослухняні віряни й ходять до сповіді. Це для них своєрідне випробування, страх, тому й образ попа, асоційований зі сповіддю й оцінкою вчинків, також пов'язаний зі страхом. Таке уявлення зафіксоване в ПО *Лучче до **попа**, як до суда* (3, с. 336). Подібні асоціації простежуємо в іронічній, але мудрій паремії *Боятися **попа**, та в вівтар не йти* (3, с. 212), яка синонімічна до прислів'я *Боятися вовка – в ліс не ходити*. Вони моделюють умовно-наслідкові логічні відношення між діями та станами. Образи внутрішньої форми *nin – вовк* постають своєрідним втіленням страху. Назване стереотипне уявлення про страх перед священником простежуємо і в паремії *Бійся **попа**, як той ладану* (3, с. 581).

Гумористичний характер паремій пов'язаний із моделюванням кумедних ситуацій, зіставлень. Наприклад, у ПО *Се тільки **nin** та півень такі дурні, що досвіта співають* (3, с. 546) народна мудрість підмітила часові межі початку ранкової служби в церкві й гротескно зіставила їх із співом півня на світанку.

Паремія *Пін у дзвін, а чорт в калатало* (3, с. 151) побудована на контрадикторних зіставленнях попа і чорта, хреста і калатала [25, с. 60]. Своїм прихованим змістом зворот указує на людей, що мають різні погляди, не хочуть прислухатися один до одного в процесі спілкування.

Компонент *nin* фігурує в складі паремій, які характеризують етичні, сімейні, гендерні стосунки. Скажімо, в ПО *Од попа з церкви, од попаді з хати* (3, с. 47) та *Хто любить попа, а хто попадю* (3, с. 242) зроблено натяк на зраду, невірність. Ігровий момент ситуації підкреслює синтаксичний паралелізм, за моделлю якого побудовані образні вислови. Повтор відносного займенника *хто* акцентує увагу на моменті вибору: одні ідуть за вірою і сповіддю, а інші – за гріхом і спокусою. Незважаючи на невірність, служителі церкви не мали права одружуватися ще раз, що закріпилося в приказці: *Послідня в попа жінка* (3, с. 254).

Дяк – «служитель православної церкви, що допомагає священнику під час богослужіння» [50, т. 2, с. 450]. Він не належить до стану духовенства, але є представником служителів церкви. До його обов'язків входило допомагати священнику вести службу (приносити воду, кадило, проскурки тощо) [20, с. 210]. Представники цього роду занять були грамотними, займалися переписом давніх книг, аби уберегти тексти від руйнування. Часто їх брали на державну службу. Однак критики, осудливої оцінки зазнавали малограмотні працівники, на що вказує паремія: *Піро страшне не в гусака, а вже тоді, як у дяка* (3, с. 336). Негативні конотації, пов'язані з професійними та суто людськими якостями представників цього роду діяльності, розвиваються в контекстуальному оточенні компонента *дяк* у паремії *На безлюдді і дяк чоловік* (3, с. 436). Н. Піддубна, аналізуючи цей стійких зворот, вказує на те, що дяк сприймається як недосвященник, недочоловік [41, с. 222].

Перелік компонентів «назви служителів церкви» доповнює актуалізована в українських ПО номінація *паламар* – «служитель православної церкви, що допомагає священнику під час богослужіння; дячок,

псаломщик, причетник» [50, т. 6, с. 20]. Велика кількість справ, які виконує паламар, його зайнятість, очевидно, стали джерелом паремії-скоромовки *Нашого пономара ніхто не перепономорує* (3, с. 598). Тавтологічна гра слів викликає гумористичний ефект, має за мету розсмішити й підкреслити характеристику завзятості особи.

Служіння Богові може відбуватися не лише в релігійних установах. Певний прошарок представників культу веде відлюдний спосіб життя, який покликаний сповна віддатися Богові. Це представники чернецтва, а саме монахи та ченці. Негативної оцінки паремійними засобами зазнають ті, хто своїми негідними діями та вчинками заперечували свій статус, грішили, напр.: *Монахи, що не дають промахи* (3, с. 590). Важливу роль відіграє рима *монахи-промахи*, що надає каламбурного звучання і підкреслює комізм змодельованої ситуації. Негативні конотації, мотивовані знаннями про грішне життя монахів, зближують їх образ із нечистою силою. Недаремно існує фразеологізм *к монахам*, що вживається переважно з дієсловом «для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось, підсилення висловленого» (5, с. 504) і сприймається як синонімічне до *к чорту*, *к чортовій матері*. Це ще одне підтвердження складності питання про ставлення українців до релігії та її представників.

Образи представників духовенства часто випадкові. Дотичними до них є тільки якісь ознаки їхніх атрибутів, зокрема, одягу. Так, передати негативну характеристику злої, мстивої, задрісної людини можна через метафоричне перенесення, ускладнене метонімією та яскравим порівнянням: *Душа чорна, мов у ченця ряса* (4, с. 358). Вибір об'єкта порівняння зумовлений асоціативним полем чорного кольору, що символізує зло, неприємності, нещастя, навіть горе.

Високу посаду серед духовенства займає ігумен – управитель чоловічого монастиря [50, т. 4, с. 10]. Незважаючи на поважний сан, ця особа в стереотипних уявленнях народу наділена негативними рисами характеру, зокрема пияцтвом. За прикладом свого керівника ченці й собі вели нечестиве

життя. Безвідповідальність у діях ігумена відображена в паремії *Коли игумен за чарку, то братія за ковші* (3, с. 288), побудованій за схемою «який керівник, такі й підлеглі». Посадова нерівність зумовлює й нерівні права начальства та підлеглих навіть у сфері духовенства: *Що игуменові (попові) можна, то братії (дякові) зась* (3, с. 86), що узагальнено може моделюватися й на інші соціальні типи зі значенням «великі начальники мають великі права».

У компонентному складі стійких зворотів фіксуємо слово *рабин*, тобто «служитель культу і духовний керівник єврейської релігійної громади» [50, т. 8, с. 425]. Відомо, що в іудеїв священиком могла стати тільки освічена людина, бо на неї накладалися обов'язки переписувати й самостійно створювати книги. Книга залишалася як пам'ять про особу, яка її створила. Саме цю думку передає прислів'я *Рабин умер, а книжка зосталась* (3, с. 81), яка образно передає судження «людина живе у своїх творіннях». По-іншому можна потрактувати переносне значення цієї паремії і в такому плані: причина вже не актуальна, але залишилися наслідки.

Отже, стійкі звороти з компонентами «назва служителів церкви» показові для української пареміологічної та фразеологічної системи, що пов'язано з культурно-історичною та духовною традицією і ставленням народу до них. Сформовані у внутрішній формі ФО та ПО образи пов'язані з ієрархією в духовенстві, притаманними духовним особам рисами, підміченими національною мовною особистістю. Домінують негативні конотації, адже тривалий час у народі був поширений негативний стереотип духовенства через його жадібність, лицемірство, хитрість, несправедливість.

2.4. Назви представників торговельної справи у фразеологізмах та пареміях

Компонентний склад аналізованих у магістерській роботі ПО також представлений назвами працівників торгівлі. Паремії на основі мовного

стереотипу репрезентують типізоване, переважно негативне уявлення про шинкарів, крамарів, баришників і чумаків.

Однією з найдавніших торговельних справ було шинкарство. Шинкарями називали власників шинку чи продавців у ньому [50, т. 11, с. 453]. Паремії передають тільки негативне ставлення до представників цього виду діяльності, адже вони, споюючи людей, наживалися на них. ПО *Шинкар як не вірить, так обголює* (3, с. 464) служить типізованою оцінкою людини, яка не довіряє нікому, займається здирством. Слово *обголює* актуалізує одночасно пряме й переносне значення, тому що шинкар, коли в чоловіка не було грошей, брав під заставу одяг та інші речі. Мовна одиниця окреслює як моральний злочин (словесна брехня), так і фінансовий (вимагання плати за надання послуг).

Для оцінки хитрої, підступної особи вживається ПО *Шинкар п'яницю любить, а дочки не оддасть* (3, с. 464). З контексту розуміємо про дволикість типового представника цієї професії, для якого найголовніше – гроші, прибуток.

Інформативними в етнолінгвістичному плані є ПО з компонентом *крамар*. Представники цієї давньої професії займалася збутом переважно текстильної продукції (краму). На перший погляд, це ремесло досить прибуткове, однак в образних народних спостереженнях зафіксована інша оцінка – про неприбутковість торгівлі текстильними виробами, напр.: *Крамарям як не божиться, то ніколи не розжиться* (3, с. 353), де іронічно говориться про те, що забагатіти вони зможуть тільки з Божою допомогою.

Про торговельну жилку крамарів, їхнє вміння заробляти гроші, збагачуватися за будь-якої нагоди образно говорить прислів'я з яскравим порівнянням із комаром: *Крамар, як комар: де сяде, там і п'є* (3, с. 353). Важливою для практики функціонування паремії є рима *крамар – комар*, що сприяє кращому запам'ятовуванню. Зіставлення образу торговця й комахи чи тварини-кровососа традиційне в українській культурі й наводить на думку про наживу як основну мету життя крамарів.

Народ зафіксував глузливе ставлення до представників цього фаху, обігравши родинно-побутову сферу їхнього життя: *Муж крамар, а жона крамарка: він із двора, а у жінки ярмарка* (3, с. 404). Через гру слів і значень (хто чим торгує) одночасно представлено як комізм, так і трагізм ситуації.

Фіксуємо одиничний випадок актуалізації компонента *баришник*. У народі так називали перекупника, перепродувача – людину, яка скуповує товар і перепродує його [50, т. 1, с. 106]. Скажімо, у паремії *Бог дає купця, а чорт баришника* (3, с. 351) представлене подвійне протиставлення: *Бог – чорт* і *купець – баришник*. Перша протиставна пара (Божого і демонічного) за аналогією виражає світоглядне уявлення про негативні характеристики баришника. Передусім висміюється дармоїдство, нечесний заробіток цих працівників торговельної сфери.

У XV-XIX ст. престижним вважалося чумацтво. Представників цього виду діяльності називали чумаками. Це були візники й торговці, які волами перевозили хліб, сіль, рибу й інші товари для продажу [50, т. 11, с. 382]. Це був сезонний заробіток: чумаки вирушали у дорогу рано навесні, а упродовж зими перебували вдома, готуючись до далекої мандрівки й ремонтуючи віз. Чумацька пильність та спостережливість за природою породила прислів'я: *Прийшла Покрова, сиди, чумак, дома* (4, с. 76), адже після 14 жовтня (Покрови Пресвятої Богородиці) погода ставала холоднішою й починалися заморозки, що було несприятливо для походу. Перш ніж вирушати в дорогу, чумаки повинні були добре підготуватися: відремонтувати вози, знаряддя, перевірити товар, заpastися харчами, які довго не псуються. Уся ця підготовка займає багато часу. За аналогією до діяльності чумака на основі часової суміжності виникла приказка *Збиратися, як чумак по сіль* (3, с. 464), яка репрезентує значення «дуже довго».

Чумацький заробіток вважався одним із найтяжчих, небезпечних, нестабільних, що відбито в ПО *Чумаче, де твої гроші? – То в возі, то в перевозі* (3, с. 464). Чумак мусив уміти в дорозі приготувати страву, полагодити воза, лікувати різні хвороби, доглядати за волами, орієнтуватися

по зірках тощо. Весь цей досвід приходив у процесі праці, про що сказано в паремії *Віз ламається – чумак ума набирається* (З, с. 464), яка оцінює ситуацію «досвід приходиться із практикою».

На актуалізації гіперболічного значення побудований фразеологізм *Чумак із сіллю (возом) перекинувся* (З, с. 464), що продукує конотативне значення «щось дуже солоне». Гіперболізація сприяє образності, експресивності вислову, дає оцінку інтенсивності прояву смакової ознаки. Виразна внутрішня форма підсилює гумористичний ефект ФО.

Отже, мовне оточення типізує представників торговельної справи на основі тривалих спостережень за їхньою поведінкою та рисами характеру. Продуктивним механізмом формування вторинного значення ФО та ПО є метафор та порівняння, що на основі образності окреслюють широку сферу занять робітників. Деякі одиниці з агентивним компонентом належать до історизмів і репрезентують історичний контекст минулих епох.

2.5. Назви представників освіти, науки й культури в структурі фразеологізмів та паремій

Непродуктивну групу назв діячів як компонентів ФО та ПО становлять позначення працівників освіти, науки, культури. Уважаємо, що це пов'язано з етапами масового розвитку таких професій та їх затребуваністю в українському суспільстві з його тяжінням до сільського господарства та ремісництва. Фактичний матеріал представлений такими назвами: *учитель, науковець, філософ, нянька, співак, музика, танцівник, маляр*.

Повагою в українському суспільстві завжди користувалася професія вчителя, таке ставлення мотивує оцінку та конотації компонента в складі ПО *Шануй учителя, наче родителя* (З, с. 287). Контекстуальна синонімія одиниць *учитель – родитель* (батько) указує на високошанованість цієї професії. Не лише батьки навчають, як жити у світі, але і вчитель закладає зерна мудрості в багаж знань і практичних навичок людини.

Про легкість навчання з учителем стверджується в паремії *Один вчитель краще, ніж дві книжки* (4, с. 239). Процес оволодіння знаннями тяжкий і досить довгий, підсумки роботи проявляють не відразу, а згодом: *Вчителя і дерево пізнають з плодів* (4, с. 238). Тож професія вчителя в українських пареміях представлена виключно позитивними конотаціями й оцінками. Із контексту паремій випливають такі конотативні співзначення лексеми *учитель*, як складна, довготривала, плідна робота, результати якої проявляються не відразу.

Близька до педагогічної діяльності робота няньки – доглядача за дітьми. Проте, на відміну від компонента *вчитель*, слово *нянька* забарвлює контекст негативними конотаціями, пор.: *Де багацько няньок, там дитя каліка* (3, с. 309); *Дві няньки, дві бабки – дитина без ока* (4, с. 194). Переносне значення моделює життєву формулу «надопіка → несамостійність дитини».

Серед спеціалістів у розумовій сфері важливе місце займає філософ – «мислитель, що розробляє питання світогляду» [50, т. 10, с. 594]. Компонент *філософ* реалізує в складі стійких зворотів лише негативно-оцінні конотації, що пов'язано, мабуть, зі скептичним ставленням простого, неосвіченого люду до представників цього виду діяльності. Наприклад, у паремії *То дерев'яний філософ* (2, т. 3, с. 321) образно зроблено натяк на нерозумність людини, попри те що вона філософ. Трансформація значення виявляється в сплаві семантичних складників компонентів і розвитку значення «дурний».

Під гумористичним кутом зору представлено погляд на представника цієї професії в паремії *Філософ: обутий, а сліди босі за ним* (2, т. 3, с. 321), де зроблено спробу по-філософськи розглянути питання босих слідів за взутою людиною. До того ж, у контексті наведеної паремії вбачаємо натяк на бідність цієї категорії людей, зокрема брак взуття.

На думку простої людини, філософ повинен усе знати і вміти, однак спостереження за нездатністю його виконувати звичні й прості для селянина речі, поставили під сумнів кваліфікацію філософа, викликали іронію з цього

приводу, напр.: *Хвилозохв, а кобили в хамут не вмiє запрягти!* або її варіант *Учений, а кобили не запряже* (3, с. 286).

Переносні значення компонентів «назви представників культури і мистецтва» будуються на уявленні про їхню діяльність, про якості, якими повинен володіти виконавець. Так, ФО *художник у душі (по натурі)* [50, т. 11, с. 169] уживається на позначення людини з натурою, властивою людям мистецтва. З образом художника в народному уявленні пов'язується людина талановита, чутлива до краси, яка пензлем здатна передати естетику побаченого й почутого. Такі асоціації покладено в основу перенесення семантики компонента *художник*. Вони сприяли абстрагуванню образу, закріпленню за словом конотативного значення «особа, що тонко відчуває і відтворює красу навколишньої дійсності».

Об'єкт, на який спрямовується увага митця, повинен бути досконалим, мати в собі щось особливе, незвичне. Тому як синонім до оцінних одиниць «дуже гарний», «вродливий» використовують ФО *достойний (вартий) пензля художника* (5, с. 265). Досліджуваний компонент бере участь у формуванні фразеологічного значення, актуалізуючи диференційні й потенційні семи, пов'язані з денотатом, «той, хто малює», «хто цінує прекрасне», «хто може передати всю красу, увічнити образ».

Будь-хто не може стати художником. Для цього потрібно мати талант, який постійно удосконалюється в натхненній праці. Справжнього художника завжди можна назвати майстром із тонким чуттям і смаком. Саме ця деталь взята в основу створення ФО *художник свого діла (у своєму ділі)* [50, т. 11, с. 169], що означає «справжній майстер своєї справи».

Часто людину без явного таланту й смаку іронічно називали *маляром*. За Словником української мови, маляр – це той, «хто займається малярством і художник»; «робітник, що займається фарбуванням будов, стін приміщень» [50, т. 4, с. 108]. У ПО *Заки маляр намалює горобця, вола з'їсть* (2, т. 1, с. 257) актуалізується номінативне значення «художник». Паремія побудована за принципом контекстуальної антонімії: *горобець – віл*. Ці

компоненти репрезентують значення «мале» – «велике», а в цілому паремія набуває змісту «людина, яка мало робить, але багато їсть», «велике приноситься в жертву задля малого».

У ПО *Кинь на собаку, а маляра влучиш* (2, т. 1, с. 257) компонент *маляр* реалізує семантику «творча людина». Загалом переносне значення вислову можна витлумачити так: «багато творчих людей». Абстрагована семантика дає змогу розширити сферу використання звороту, пристосувати її до ситуативної моделі «багато певних об'єктів».

Робота творчих людей, як і інших спеціалістів, оцінювалася по-різному. Тому компонент *маляр* бере участь у моделюванні універсальної формули «яка праця, така й винагорода»: *Який маляр, такий і заробить таляр* (1, с. 285). Спостерігаємо стирання диференційних компонентів значення, і слово *маляр* втрачає свій індивідуальний зміст, починає виражати узагальнене значення «працівник».

У складі паремій натрапляємо на назви таких представників мистецької сфери, як *співець* («співак») та *музика*. Звороти фіксують негативну оцінку здібностей виконавців, міркування щодо відповідності їхніх професійних якостей загально визнаним уявленням про мистецьку норму, напр.: *Без голосу не співець, без грошей не купець* (4, с. 153); *Коли б не скрипка і не бас, то б музика свині нас* (4, с. 149). Естетичну форму зворотів закріплює синтаксичний паралелізм, римування, яскраві комічні образи.

Народна мудрість виводить закономірність: усього треба навчатися, а навички вдосконалювати, постійно розвивати. На перший погляд, професія не складна, однак без таланту, професійних здібностей і старання нічого не вийде, будь-якого ремесла необхідно навчатися: *Ще не музика, хто в дудку дме* (4, с. 149). Для переносного вживання цього прислів'я важливий механізм співвіднесення «частина – ціле».

Незвичною вважають професію мага, якого українці називають ще чарівником, застарілим словом *чародій*. Останнє слово найпрозоріше, з погляду етимології, вказує на діяльність, яку виконують люди цієї професії –

творюють чудо. Мовну особистість захоплює не стільки результат дії, скільки процес її виконання. Тому особа, яка робить щось дуже легко, вправно, спритно, красиво, непомітно, асоціюється з магом. На цій подібності виникла ФО *маг і чародій* (5, с. 48) зі значенням «уміла, талановита особа, яка легко виконує найтяжчу справу». Оцінка образного вислову підсилюється завдяки плеоназму – повторенню синонімічних слів. Унаслідок такого прийому поглиблюється образ і з'являється легкий відтінок іронії.

Отже, ФО та ПО з агентивом на позначення представників сфери освіти, науки, культури представлені непродуктивно. Як і в стійких зворотах з агентивами попередніх тематичних груп, цілісні значення ФО та ПО залежать від конотативних нашарувань компонентів, від контекстуального оточення назв професій. Завдяки метафоризації досліджені в цій групі паремії та фразеологізми проєктуються на ширше коло денотатів із подібними ознаками.

2.6. Назви представників медичної сфери у складі стійких мовних зворотів

У фразеологічній та пареміологічній скарбниці українців функціонують одиниці з компонентом «назва працівника медичної сфери». Цю категорію назв із врахуванням часу виникнення стійких зворотів та історико-культурних змін у лікарській справі ми розуміємо доволі широко й виділяємо, слідом за О. Пономарьовою, назви представників наукової медицини та назви народних цілителів [44, с. 32]. До першої групи належить номінація *лікар*, до другої – *лікарка* у значенні «знахарка», *ворожка/ворожбит* у значенні «шептуха», *шептуха*, *баба/бабка* у значенні «лікар-самоук».

Простежуємо, що семантика компонента *лікар* («особа з вищою медичною освітою, яка лікує хворих» (50, т. 4, с. 512)) зазнає семантичної трансформації в складі паремій *Час – найліпший лікар* (2, т. 1, с. 71); *Час –*

то *лікар* на всі *гризоти* (4, с. 66); *Природа, час і терпіння – це найкращі лікарі* (4, с. 215), тому що актуалізує образне значення, розвинене на семі «лікує, полегшує страждання». Асоціативний зв'язок поєднує матеріальну й духовну сфери людини, утверджує єдність людини й природи.

Похідний від назви *лікар* прикметник *лікарський* виступає компонентом усно-розмовного фразеологізму *лікарський почерк* у значенні «некаліграфічний, нерозбірливий почерк». У формуванні фразеологічного значення бере участь асоціативне порівняння з почерком більшості лікарів, таким чином, стійке сполучення утворене на базі метафоризації.

Аналогічне образне вживання агента *лікар* фіксуємо у ПО *На селі лікар – піч, а свиня – гастроном* (4, с. 215). Метафоричне перенесення назви на предмет побуту пов'язане з актуалізацією знань про народні методи лікувати хвороб, зокрема, про вигрівання на печі під час запальних або хронічних захворювань органів дихання чи опорно-рухового апарату.

Паремії постають своєрідними мудрими порадами, вказівками до дій, ведення способу життя. Зокрема, як порада, напучування звучить прислів'я *Вибирай старого лікаря, а молодого адвоката* (4, с. 215). Антонімічні прикметники *молодий – старий*, що конкретизують осіб за родом діяльності, у контексті паремії дають ключ до її розуміння. Образ саме старого лікаря мотивований тим, що він має великий досвід і більш обізнаний у сфері різних хвороб, тому може надати висококваліфіковану допомогу. Молодий адвокат завзятий, меткий, здатний видобути необхідну інформацію, тому також надає якісні послуги. Настанова не протиставляє представників різних сфер професійної діяльності, а поєднує їх на основі спільного покликання надавати людям допомогу (медичну/юридичну).

Усвідомлення важливості роботи медичних працівників, необхідності цього виду діяльності в суспільстві, позитивна оцінка їхньої праці загалом розкриті в таких пареміях-напучуваннях: *З лікарем дружи, але не май в ньому потреби* (4, с. 215); *Лікар для хворого батько, а для здорового друг* (4, с. 215).

Проте, як підтверджують паремії, стереотипне уявлення про лікарів більше пов'язане з негативними конотаціями «недосвідчений, некомпетентний працівник», «хабарник, здирник». Так, досвідченому лікареві, про образ якого ми вже згадували, протиставляється молодий, недосвідчений: *Горбастий цвинтарь у молодого лікаря* (3, с. 604), де образно (могили на цвинтарі) відтворено результати невдалої практичної діяльності некомпетентного молодого лікаря. В іншій паремії: *Лікар і лічить, і калічить* (4, с. 215) – конденсовано інформацію про непрофесійний підхід медика до процесу лікування, без врахування побічних дій.

У стійких зворотах затавровано недотримання морально-етичних чеснот лікарів, зокрема хабарництво, високу плату за надані послуги: *Лікар і адвокат чи pomoже, чи не pomoже, а калитку розв'яже* (4, с. 215). Подібна семантика закладена в стійкій одиниці *Дорогі ліки все помагають: як не слабому, то лікареві* (4, с. 215).

Зміна світоглядних позицій народу упродовж різних історичних періодів відбилася в пареміології. Так, у прислів'ї *Як хворий – звертайся не до попа, а до лікаря* (4, с. 213) у формі поради зроблено акцент на цивілізованому, науковому вирішенні проблем зі здоров'ям людини. Думаємо, що ця паремія виникла за часів атеїзму, поширеного у ХХ столітті.

Розглянутий фактичний матеріал з актуалізованим компонентом *лікар* в основному дає прямі позитивні й негативні характеристики цієї спеціальності та її представників.

У приказках та прислів'ях, що мають більш давнє походження, відтворені й тогочасні звичаї, традиції, у тому числі й щодо лікування. Відомо, що народні цілителі використовували систему природних засобів і способів, а також молитву для зцілення від недуг. Переважно це була жіноча справа. Шептуном (шептухою) називали того, хто з магичною чи лікувальною метою промовляв заговори, нашепти, привороти [50, т. 11, с. 442]. Шептунами ставали випадково, цей дар не передавали з покоління в

покоління. Вони займалися білою магією, про що свідчить паремія *Я баба шептуха од злого духа* (4, с. 374).

Фіксуємо й іншу назву народних цілителів – *баба* «ворожка, шептуха» [50, т. 1, с. 75], «відьма, знахарка, чарівниця, ворожка, шептуха» [20, с. 22]. У контексті паремій згадуються відмінні методи роботи представниць цього виду діяльності, їхній зв'язок з природними матеріалами, з Божою енергією, молитвами тощо: *Що зілля, то баба: що баба, то лік* (4, с. 377), *Сто баб – сто лік* (3, с. 262); *Бог pomoже, то й баба pomoже* (3, с. 48). Бабами (бабами-повитухами, бабами-пупорізками) називали також жінок, що приймали дітей під час пологів [20, с. 20]. Вони знали на антисептичних травах, надавали первинну медичну допомогу породіллям й немовлятам, що було дуже відповідально. Професійна недбалість, недогляд, неузгодженість дій відбивалися на здоров'ї людей: *Де багато баб, там дитя без пупа* (3, с. 48). Усе це дає цінну пізнавальну інформацію етнокультурного характеру.

Звісно, паремії, як емоційно-оцінні одиниці вторинної номінації, не обійшли увагою типових негативних якостей працівниць цієї сфери. Проглядає іронічне, недовірливе ставлення народу до лікування й ворожіння в такий спосіб, і висока плата за проведені лікувальні маніпуляції, і висміювання відвертого шахрайства. Наприклад, *Як стане шептуха коло уха, не буде тобі, мамо, довіку кожуха* (4, с. 377); *Надвоє баба ворожила: або вмере, або буде жива* (3, с. 260); *Прийде сім баб, та скажуть сім немочей* (4, с. 377).

Знахарок називали ще й ворожками [50, т. 1, с. 740]. У пареміях відбито переважно негативні оцінні конотації, пов'язані з представницями цього роду занять. Скажімо, приказка *Ворожка з бісом накладає* (3, с. 47) представляє образ ворожки як енергетичного посередника між реальним і потойбічним світом. На небезпечні й заборонені методи роботи цієї знахарки й чарівниці вказує конструкція *з бісом накладає*, де розмовне дієслово має значення «мати стосунки з кимось; діяти заодно, у згоді з ким-небудь» [50, т. 5, с. 104].

Недовірливе ставлення до таких форм лікування, стереотипне усвідомлення домінування Божої волі представлене в ПО *Не так буде, як ворожка шепче, а так буде, як Бог дасть* (3, с. 47).

Отже, стійкі звороти з компонентом на позначення представників медичної сфери дають уявлення про стереотипні погляди українського народу на медицину в цілому й на її працівників зокрема. Деякі ПО сприймаються як життєві настанови, керівництво до дії. Закріплені в народній свідомості типові позитивні й негативні оцінки щодо професійних якостей охоронців здоров'я обіграні в прислів'ях та приказках, що становлять джерело пізнання етнокультури.

2.7. Назви чиновників та канцеляристів у структурі стійких зворотів

Картотека фактичного матеріалу до магістерської роботи містить незначну кількість ФО та ПО з компонентами, що позначають державних службовців різного рангу, які працюють у сфері управління й за виконання постійних обов'язків отримують платню. До назв, які репрезентують тематичну мікрогрупу «чиновництво», зараховуємо слова *суддя, адвокат, юрист, писар*. Саме ці назви фігурують у складі українських прислів'їв і приказок. Представники цієї ланки суспільства пов'язані переважно з негативними оцінками стереотипами, тому що впродовж тривалого історичного періоду в цій соціальній сфері панувала сильна корупція. У виснаженого від суцільної несправедливості й підкупності народу сформувалась типізоване уявлення про представників цього рангу як про хабарників, крутіїв, злочинців, шахраїв.

Основними представниками судочинства є судді, юристи, адвокати. Практично кожна паремія з цими компонентами образно моделює ситуацію з хабарництвом, яке допомагає вирішувати спірні ситуації й без якого чиновники належно не ведуть справ, напр.: *З кого суддя взяв, той і правий*

став (4, с. 300); *Воза і адвоката треба часто мастити* (4, с. 29). Увиразненню мовних формул сприяє римування, уживання слів із метафоричними значеннями. Кумедність ситуації створює паралель *мастити воза і мастити адвоката*.

Суддівське коло асоціюється з найбільш нечесною ланкою влади. Підтвердженням цього слугують одиниці *Як закони добрі, то судді лихі* (4, с. 30) та *Не бійся закону, а бійся судді* (4, с. 30). Простежуємо, що в таких стереотипних поглядах виявляється більша довіра законам, ніж чиновникам-крутіям, підкупним людям, які здатні потрактувати закони на свою користь. Суддя може розпоряджатися долею підсудних на свій розсуд, зважаючи на свої суб'єктивні уподобання, бажання, підкуп.

Такі негативні риси суддів, як непорядність, нечесність, неподобство, у структурі ПО асоційовані з нелюдською поведінкою і вчинками: *Посади суддею, а він свиня свинею* (4, с. 30). Виразний емоційно-оцінний образ судді як свині створюється завдяки зіставленню не тільки внутрішніх якостей, а й зовнішніх (в уяві постає типізований у літературі образ байдужої людини з надлишковою вагою, червоним великим обличчям). Важливу роль у закріпленні асоціацій відіграє тавтологія та римування.

Ієрархічна структура суспільства представлена різними класовими й соціальними відносинами. Малі жанри народної творчості з аналізованою тематичною мікрогрупою компонентів чітко відображають таку взаємозалежність і взаємопідпорядкованість та виражають оцінку щодо чиновників. У паремії *Дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика пан, а пана юриста, а юристу чортів триста* (3, с. 362) верховенство належить представнику юридичного фаху. Паремія трансформує природній ланцюг живлення у людський ланцюг наживи. Відношення між об'єктами *коза, вовк, мужик, пан, юрист* об'єднані спільною ознакою «знуцання над кимось/чимось». Відмінності не становить і лексема *юрист*, оскільки вона не замикає ланцюг і об'єкт не залишається безкарним, на нього чекає покарання в пеклі.

На оцінку ситуацій із підкупністю суддів спрямована ПО *Який тут закон, коли суддя знаком* (4, с. 30). Римування й гра близькозвучних слів сприяють кращій відтворюваності паремії в стандартних життєвих ситуаціях.

Зрідка натрапляємо на вираження позитивного ставлення до представників суддівської справи: *Тільки адвокат та маляр може зробити з чорного біле* (4, с. 29). На основі метафоричного перенесення й зіставлення з роботою митця змодельовано ситуацію висококваліфікованої роботи адвоката щодо захисту звинувачуваного.

Лексема *писар* позначає людину, що колись професійно переписувала папери, або працівника штабної армійської канцелярії [50, т. 6, с. 360]. Кількість і затребуваність писарів на селі та в місті значно відрізнялася. У селі їх практично не було, тут проживало в основному неграмотне населення, тому паремія *Один писар у хуторі, та й той роззявляка* (4, с. 260) відтворює типову ситуацію з гумористичним підкресленням професійної невідповідності цього спеціаліста.

Соціальна несправедливість, яка панувала на період створення прислів'їв і приказок, була відчутна серед різних прошарків населення, не тільки серед суддів. Навіть писар, підпорядкований своєму керівникові, порушував закони, вислужуючись перед ним. У ПО *Писар пише, писар маже, так запише, як пан скаже* (4, с. 27) контекстуальне оточення образно описує дії писаря: він *маже*, що означає «бруднити» когось, зводити наклеп [50, т. 4, с. 594], що не виключає конотацій невмілості, поганої якості виконання роботи. Несамостійність, залежність від пана відтворює принцип підпорядкування вищій ланці суспільства. Ця підпорядкованість породжує соціальну несправедливість.

Отже, ФО та ПО з компонентами «назви чиновників та канцеляристів» відображають переважно негативне типізоване уявлення про представників цього фаху, змальовують їх як хабарників, шахраїв, злодіїв. Оцінність та експресивність формуються із залученням семантично вагомих епітетів, порівнянь, метафор, а також ритмічно-римових елементів.

Висновки до другого розділу. На основі дослідження семантичних особливостей ФО та ПО з назвами представників різних видів діяльності можемо зробити висновок, що ці одиниці здатні образно моделювати різні комунікативні, побутові, виробничі ситуації, відношення між людьми й погляди на світ під оцінним кутом зору. Основними чинниками формування переносного значення постають такі семантичні зрушення, як метафоризація та порівняння. Вони сприяють образному й експресивно-оцінному моделюванню різних типів людей за зовнішніми та внутрішніми ознаками, їх поведінки, життєвих ситуацій, що мають логічне відношення до первинного прообразу. Номінації на позначення представників різних професій є виразниками не лише типізованих, стереотипних уявлень про їхні професійні та індивідуальні якості, але й здатні моделювати образи будь-якої людини.

Актуалізації в структурі стійких зворотів зазнають тематично різні агентивні компоненти, проте найбільшу продуктивність виявляють назви ремісників, працівників сільського господарства та духовної сфери, що зумовлено типом мислення простого селянина й містянина та соціальним ладом періоду становлення ФО та ПО. Декодування стійких зворотів з агентивним компонентом вимагає широких знань у сфері людського пізнання: історичних, релігійних, етнокультурних, професійних, психологічних тощо. Важливе значення для розуміння конотативного поля агентива має його контекстуальне оточення в складі стійких мовних зворотів. Воно передбачає розкриття додаткових конотативних відтінків агентива, створює можливості для розкриття нових граней образу. ФО та ПО з компонентами «назви людей за родом діяльності» є цінним джерелом пізнання історії, культури, ментальності українського етносу.

ВИСНОВКИ

Отже, проведений комплексний аналіз українських фразеологізмів та паремій із компонентами «назви людей за родом діяльності» в семантичному, ономасіологічному й етнолінгвістичному аспектах дає підстави для таких висновків.

ФО та ПО з компонентами «назви людей за родом діяльності» становлять різнорідну в генетичному й тематичному планах мікросистему вторинних номінативних і комунікативних засобів, об'єднаних на основі структурного компонента «назва діяча» та спільністю таких категорійних ознак, як відтворюваність, нарізнооформленість, цілісність значення, експресивність, здатність образно й оцінно моделювати фрагменти дійсності.

Обстеження фразеографічних джерел показало, що агентивні назви дуже продуктивно функціонують як компоненти паремій – відтворюваних, семантично цілісних мовних одиниць для образного й оцінного позначення узагальнених комунікативних ситуацій. Набагато рідше фіксуємо назви людей за родом діяльності в компонентному складі фразеологізмів – семантично цілісних і синтаксично неподільних нарізнооформлених мовних знаків номінативного характеру.

Під родом діяльності розуміємо роботу, дії людей у певній галузі, що є джерелом заробітку. Семантичне поле поняття «рід діяльності» включає назви професій, спеціальностей, служби, справ, що є джерелом заробітку. Фактичний матеріалі демонструє функціонування назв працівників сфери сільського господарства: *жнець, косар, орач, сівач, хлібороб, вівчар, личмар, мисливець, ловець пасічник, пастух, рибалка, стрілець*; назви ремісників: *бердник, гончар, дігтяр, коваль, колісник, кравець, кухар, мельник, мнець, муляр, перепічайка, плотник, праля, **ремісник**, ситник, слюсар, столяр, ткач, швачка, швець, шильник*; назви служителів церкви: *дяк, ігумен, монах, паламар, піп, рабин, чернець*; назви представників мистецької сфери: *художник, маляр, музика, маг, чародій*; назви працівників освіти й науки:

лікар, учитель, нянька, філософ; назви працівників торгівлі: *купець, коробейник, чумак, шинкар*; назви канцеляристів і чиновників: *адвокат, суддя, юрист, писар*.

Найпродуктивніше представлені категорії назв представників ремісничих і сільськогосподарських професій, духовенства, що пов'язано з найбільш поширеними давніми видами трудової діяльності, типом мислення простого селянина й містянина та соціальним ладом періоду становлення стійких зворотів. Вибірковість у фразеологічному моделюванні життєвих і виробничих ситуацій у прототипах ФО і ПО, їх оцінка є показником глибокого етнокультурного осмислення людських рис і відносин, морально-етичних норм.

Як компоненти ФО та ПО назви людей за родом діяльності беруть участь у формуванні цілісного значення звороту й репрезентують як пряме, так і типізоване, узагальнено-конотативне значення, наділене емоційно-оцінними характеристиками, що логічно пов'язані із суспільною значущістю роду діяльності, соціоетнічними й психологічними спостереженнями за типовими представниками професій, із культурно-історичним контекстом та життєвими реаліями діячів.

Вирішальну роль у формуванні конотативних значень компонентів «назви людей за родом діяльності» відіграють асоціації. На характер конотації мають вплив такі чинники: поширеність виду діяльності, рівень популярності її в народі, симпатії або антипатії мовного загалу до професії та типових її представників, яскравість асоціацій, закріплених у народній свідомості за видом діяльності, традиції, звичаї, зміни у світогляді етносу.

Дослідження фактичного матеріалу показало, що фразеологізовані звороти із зазначеними компонентами підлягають під загальну схему фразеотворення. Вони формуються внаслідок нарощення вихідного компонента, звуження структури, інтеграції складників, розгортання за перифрастичним принципом, на базі вільних синтаксичних структур.

Найбільш поширеними чинниками фразеологізації є метафора, й порівняння. Спостереження показали, що метафоризація агентива полягає в розширенні смислового об'єму одиниці за рахунок виникнення в ній переносних значень на основі схожості, аналогії притаманних рис діяча та особи, яка оцінюється. Унаслідок цього підсилюються експресивні властивості компонента і звороту. Метафоричне перенесення ґрунтується на образно-психологічній асоціації, що поєднує уявлення і поняття про віддалені, цілком самостійні об'єкти. Зв'язок установлюється за принципом зовнішньої або внутрішньої схожості.

Потрапляючи до структури ФО та ПО, назви діячів беруть участь у творенні їх цілісного експресивно-образного значення. Аналіз фактичного матеріалу свідчить про те, що в одних випадках актуалізується більш загальна інтегральна сема «назва особи, що виконує дію», в інших – підключається диференційна сема «виконавець конкретної дії, носій конкретної професії». Найчастіше у фразеотворенні виявляють активність асоціації, пов'язані з видом діяльності, з характерними рисами виконавця, розвинуті на базі диференційних і потенційних сем. Саме ці асоціації формують конотативні значення компонентів із позитивною оцінкою («умілий», «розумний», «вправний», «акуратний», «чесний») або з негативною оцінкою («нерозумний», «ледачий», «невмілий», «неохайний», «скупий», «зажерливий», «хабарник», «крадій», «п'яниця», «розпусник» тощо). Спостерігаємо створення абстрактних типізованих образів «професіонал», «непрофесіонал», «однакові особи» або «особи з різними поглядами чи інтересами» тощо. Назви діячів за професійними ознаками у мові, як правило, не вступають в антонімічні та синонімічні відношення, але в ролі компонентів ФО та ПО, розвинувши конотативні значення, здатні протиставлятися або ототожнюватися.

Семантика компонентів – назв діячів, закріплених у фразеологічній та пареміологічній системі української мови, служить одним із засобів вираження особливостей національного сприйняття та оцінки світу, оскільки

тісно пов'язана з історією, традиціями, матеріальною, соціальною та духовною культурою певної мовної спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев Л. Г. Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості її формування. *Мовознавство*. 1988. № 3. С. 77–83.
2. Авксентьев Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія : навч. посіб. Харків : Основа, 1983. 137 с.
3. Алефіренко М. Ф. Моделювання фразеосемантичної системи як лінгвістична проблема. *Мовознавство*. 1992. № 1. С. 15–19.
4. Алефіренко Н. Ф., Семененко Н. Н. Фразеология и паремология : уч. пособ. Москва : Флинта : Наука, 2009. 344 с.
5. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології : монографія. Харків : Вид-во ХДУ, 1987. 135 с.
6. Бабич Н. Д. Фразеологія української мови. Чернівці : ВД «Букрек», 1992. 286 с.
7. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ : Наукова думка, 1989. 156 с.
8. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. 552 с.
9. Бойко В. Н. Фразеологические единицы с анималистическим компонентом в современном украинском литературном языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук ; 10.02.01 – украинский язык. Киев, 1989. 22 с.
10. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова : навч. посіб. Київ : Академія, 2006. 368 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 сл. / укл. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
12. Гаврилова В. В. Теоретичні засади вивчення паремій. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Серія :

Філологічні науки. 2015. Вип. 7. С. 11–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzbdpufn_2015_7_4 (дата звернення: 18.02.2019).

13. Голодюк М. М. Національні особливості фразеологічних одиниць із компонентами на позначення трудової діяльності. URL: <http://dspace.rnpri.edu.ua/bitstream/123456789/4153/1/Golodjuk.pdf> (дата звернення: 20.08.2019).

14. Головатюк Ю. С. Лексика на позначення агентивів млинарства у західноподільських говірках. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія : Філологічна. 2015. Вип. 12. С. 66–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/IoIsn_2015_12_14 (дата звернення: 20.08.2019).

15. Демський Мар'ян. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів : Просвіта, 1994. 62 с.

16. Денисенко С. Н. Мотиваційна база фразеологічної деривації. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 49–55.

17. Дідківська Г. Г. Назви осіб за професією у сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1961. № 3. С. 18–20.

18. Драбинога І. А. Назви діячів-ремесників в українській фразеології та пареміології. *Вісник студентського наукового товариства* : зб. наук. праць студентів, магістрантів і аспірантів / за заг. ред. О. В. Мельничука. Вип. 21. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2019. С. 94–98. URL: http://www.ndu.edu.ua/storage/styd_visnuk/visnuk_stud_tov_21_2019.pdf

19. Драбинога І. Українські фразеологізми та паремії з компонентом-агентивом. *Матеріали Всеукраїнської студентської наукової конференції «Арватівські читання» (10 квітня 2019 року)*. Ніжин. 2019. URL: arvat_mat_2019.pdf

20. Жайворонок Віталій. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.

21. Жуков В. П. Русская фразеология : учеб. пособ. Москва : Высшая шк., 1986. 160 с.

22. Іващенко В. «Швець і кравець на один комірець» (розвиток лексичних значень). *Культура слова*. Київ, 1997. Вип. 50. С. 41–45.
23. Іващенко В. Переосмислене й переоцінене в мовному гуморі. *Культура слова*. Київ, 1997. Вип. 50. С. 83–85.
24. Івченко А. Українська народна фразеологія: ономасіологія, ареали, етимологія : монографія. Харків. : Око, 1996. 160 с.
25. Клименко Н. Правила успішного спілкування, сформульовані у фразеологізмах української, російської та новогрецької мов. *Українська мова*. 2015. № 2. С. 49–66.
26. Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М. Українська пареміологія : навч. посіб. для студ. філолог. спец. вищ. навч. закл. / за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг : КП ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.
27. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Проблеми фразеологічної термінології: фразеологізація. *Вісник Донецького національного університету*. Сер. Б : Гуманітарні науки. 2014. № 1–2. С. 141–146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdnug_2014_1-2_23 (дата звернення: 18.02.2019).
28. Крепель В. І. Роль образно-мотиваційної основи та внутрішньої форми в процесі фразеологічної номінації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Філологічна. 2015. Вип. 51. С. 239–242. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/4662/1/91.pdf> (дата звернення: 18.02.2019).
29. Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. Семантика і словотвір. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 213 с.
30. Лапиніна О. Л. Національно-культурні особливості фразеологічних одиниць із гастрономічним компонентом у сучасній німецькій мові. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Філологічна. 2013. Вип. 34. С. 118–120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2013_34_37 (дата звернення: 15.03.2019).

31. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. 263 с.
32. Лисенко Л. О. Порівняльний аналіз фразеологічних одиниць з компонентом – найменуванням особи за професією (на матеріалі англійської та української мов). *Наукові записки КДПУ. Серія: Філологічні науки (мовознавство)* : зб. наук. праць / ред. О. А. Семенюк та ін. Кіровоград : КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 105. Ч. 1. С. 67–71. URL: <http://dspace.kspu.kr.ua/jspui/handle/123456789/775> (дата звернення: 15.03.2019).
33. Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація : навч. посіб. Київ : Академія, 2012. 288 с.
34. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо. Харків : Вища шк., 1977. 232 с.
35. Мелінчук Н. В. Фразеологізми із семою «професія» в різноструктурних мовах. *Новітня філологія*. 2010. №16 (36). С. 55 – 64. URL: <http://lib.chmnu.edu.ua/pdf/novitfilolog/21/9.pdf> (дата звернення: 15.03.2019).
36. Мокиєнко В. М. Славянская фразеологія : учеб. пособ. 2-е изд, испр. и доп. Москва : Высшая шк., 1989. 287 с.
37. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка : учеб. Ленинград : Наука, 1977. 175 с.
38. Пасік Н. М. Власні назви в українській фразеології та пареміології : автореф. дис. ... канд. філол. наук ; 10.02.01 – українська мова / НАН України ; Інститут української мови. Київ, 2000. 20 с.
39. Пасік Н. М. Роль ономастичних компонентів у формуванні фразеологічного та пареміологічного значення. *Мовознавство*. 1999. № 2–3. С. 21–30.
40. Петрова К. С. Категорії фразеологічних одиниць за наявності у їх складі реалій з огляду на їх лінгвокультурний аспект. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : зб. наук. праць. 2014. Вип. 26. С. 186–196. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psptkl_2014_26_21 (дата звернення: 15.09.2019).

41. Піддубна Н. Вербалізація концепту священнослужитель в українських пареміях. *Лінгвістичні дослідження*. 2018. Вип. 48. С. 188–195. URL: <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/sup/article/view/1676> (дата звернення: 20.08.2019).

42. Пономарьова О. Деякі аспекти дослідження фразеологізмів із компонентом – назвою людини за родом занять (на матеріалі української, англійської, німецької мов). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*. 2015. № 3. С. 103–107. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnufm_2015_3_21 (дата звернення: 10.02.2019).

43. Пономарьова О. А. Оцінні асоціації фразеологічних компонентів-найменувань людей за родом занять. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Філологічні науки*. 2016. Кн. 1. С. 81–86.

44. Пономарьова О. А. Фразеологічні одиниці з компонентами на позначення медичних професій: вмотивованість, структура та оцінні характеристики. *Science and Education a New Dimension. Philology*, V (28), Issue: 115, 2017. P. 31–37. URL: www.seanewdim.com (дата звернення: 28.08.2019).

45. Пономарьова О. А. Фразеологічні одиниці з компонентами на позначення назв людини за родом занять з точки зору ідеографічної класифікації. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. Вип. 29. Київ : Освіта України. 2016. С. 101–110. URL: http://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/6170/1/Ideografichna_klasyfikatsia.pdf (дата звернення: 09.01.2019).

46. Редін П. О. Фразеологічна одиниця в мовній системі. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2008. № 27. С. 35–37.

47. Савченко Л. В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти : монографія. Сімферополь : Доля, 2013. 600 с.

48. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови : монографія. Київ : Наук. думка, 1973. 240 с.
49. Скуратівський В. Т. Місяцелік. Український народний календар. Київ : Мистецтво, 1992. 208 с.
50. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
51. Сукаленко Т. М. Аксіологічні характеристики типажу «піп» через призму української фразеології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Філологічні науки. 2015. Вип. 38. С. 307–310. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrkrnu_fil_2015_38_74 (дата звернення: 20.08.2019).
52. Сучасна українська літературна мова : підруч. / М. Я. Плющ та ін. ; за ред. М. Я. Плющ. Київ : Вища шк., 1994. 414 с.
53. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія і фразеологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1973. 439 с.
54. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1973. 587 с.
55. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика : підруч. / А. К. Мойсієнко та ін. Київ: Знання, 2010. 270 с.
56. Сучасна українська літературна мова: підруч. / А. П. Грищенко та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид., допов. Київ : Вища шк., 2002. 439 с.
57. Сучасна українська мова : підруч. / О. Д. Пономарів та ін. ; за ред. О. Д. Пономарева. 3-тє вид., перероб. Київ : Либідь, 2005. 488 с.
58. Удовиченко Г. М. Прогресивна і регресивна деривація в системі фразеологізмів. *Мовознавство*. 1984. № 2. С. 1–24.
59. Ужченко В. Д. Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку з внутрішньою формою слова. *Мовознавство*. 1993. № 3. С. 23–30.
60. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія. Луганськ : Альма-матер, 2003. 362 с.

61. Ужченко В. Д., Авксентьев В. Д. Українська фразеологія : навч. посіб. Харків : Основа, 1990. 167 с.
62. Ужченко В. Д., Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 494 с.
63. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.
64. Українські прислів'я та приказки / упор. С. В. Мишанича та М. М. Пазяка ; вступ. ст. М. М. Пазяка. Київ : Дніпро, 1984. 390 с.
65. Чабаненко В. А. Стилістичне увиразнення фразеологізмів. *Українська мова і література в школі*. 1985. № 8–9. С. 60–61.
66. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Русский язык, 1985. 160 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Міщенко М., Міщенко М. Слово батьків – з усіх віків. Київ : Богдана, 1998. 1136 с.
2. Прислів'я та приказки : у 3 кн. / упор. М. М. Пазяк. Київ : Наук. думка, 1989–1990.
3. Українські приказки, прислів'я і таке інше / укл. М. Номис ; упор., прим. та вступ. ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
4. Українські прислів'я та приказки / упор. С. В. Мишанича та М. М. Пазяка ; вступ. ст. М. М. Пазяка. Київ : Дніпро, 1984. 390 с.
5. Фразеологічний словник української мови: в 2 кн. / укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. Київ : Наук. думка, 1993.